

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ ἀποκρυπτογράφησις τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς καὶ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηναῶν¹ φέρουν καὶ πάλιν τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν πρὸς τὴν μελέτην τῆς θρησκείας τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Τὴν μελέτην ταύτην ἤρχισεν ὁ Sir Arthur Evans τὸ 1901 μὲ μακρὰν πραγματείαν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ Journal of Hellenic Studies², ἐθεμελίωσε δὲ ὁ Martin P. Nilsson μὲ τὸ σημαντικώτατον σύγγραμμά του διὰ τὴν Μινωικὴν - Μυκηναϊκὴν θρησκείαν³. Ὁ πολὺς Ch. Picard διὰ τοῦ περιπροελληνικῆς θρησκείας βιβλίου του συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὴν περὶ θρησκείας τῶν Μυκηναίων ἐρευναν καὶ ὁ A. W. Persson διὰ τῶν Sather Lectures συνεκέντρωσε τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν εἰς τοὺς χρυσοῦς δακτυλίους τοῦ μυκηναϊκοῦ χώρου⁴. Πλὴν τῶν βασικῶν τούτων ἐρευνῶν ἐδημοσιεύθησαν πολλαὶ πραγματεῖαι, ἀσχολούμεναι μὲ εἰδικὰ εὐρήματα ἢ καὶ ἀνασκαφέντας χώρους. Πλήρη σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐδημοσίευσε τελευταίως ὁ Bogdan Rutkowski εἰς ἐμπεριστατωμένην πραγματείαν περιλαμβάνουσαν κατάλογον κτισμάτων καὶ ἀντικειμένων εὐρεθέντων μέχρι τοῦ 1972 εἰς τὴν Κρητο-Μυκηναϊκὴν περιοχὴν⁵. Σπουδαίαν ἐπίσης συμβολὴν εἰς τὴν ἐρευναν τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας παρέσχε καὶ ἡ Ἀγνή Σακελλαρίου μὲ τὴν μελέτην τῆς μυκηναϊκῆς σφραγιδογλυφίας καὶ τὴν δημοσίευσιν τῶν δακτυλίων καὶ τῶν σφραγιδολίθων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν⁶.

Αἰ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας γενόμεναι ἐρευναι περιελάμβανον λείψανα καὶ ἐστήριζον συμπεράσματα ἀδιακρίτως ἐπὶ εὐρημάτων προερχομένων ἐκ τοῦ μινωικοῦ καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ χώρου, διότι ἐπιστεύετο ὅτι ἡ θρησκεία τῶν δύο περιοχῶν ἦτο περίπου ἡ αὐτή. Εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἐρωτήματος «What was the relation of the Mycenaean to the Minoan religion? . . . Is Mycenaean different from Minoan?» τὸ ὁποῖον θέτει ὁ ἀείμνηστος Nilsson, λέγει ὁ ἴδιος «Scholars who have paid attention to this problem state almost unanimously that no difference exists, the monuments with religious representations from the mainland being absolutely undistinguishable

from those found in Crete». Καὶ συμπεραίνει, συμφωνῶν πρὸς τὸν Evans, «we have reason to suppose that the Minoan and the Mycenaean religions were identical in their outward forms. Practically, in the details of research, we must treat both as one». Εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου του ὁ Nilsson μετριάζει κάπως τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ὅταν λέγῃ: «In the first edition of this book, I regarded Minoan and Mycenaean religion, on the strength of the monumental evidence, as almost identical, though not without pointing to certain differences. This was rash, for images may cover different ideas and conceal them»⁷.

Τὸ 1966 ἐτόνισα ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ μελέτη τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας πρέπει νὰ βασισθῇ εἰς εὐρήματα εἰλημμένα μόνον ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς περιοχῆς⁸, διότι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, καὶ παρὰ τὴν ὁμοιότητα κτισμάτων καὶ σκευῶν, αἱ θρησκευτικαὶ δοξασίαι τῶν δύο περιοχῶν, τῆς μινωικῆς καὶ τῆς μυκηναϊκῆς, ἐν πολλοῖς ἦσαν διάφοροι. Ἡ ἀποκρυπτογράφησις τῆς γραμμικῆς Β μυκηναϊκῆς γραφῆς ὑπὸ τῶν Ventris καὶ Chadwick ἀπέδειξε τὴν ὑπαρξίν εἰς μυκηναϊκοὺς χρόνους τῆς λατρείας τῶν Ὀλυμπίων θεῶν⁹, τοῦτο δὲ ἐπιβάλλει τὴν διαφοροποίησιν τῆς μυκηναϊκῆς ἀπὸ τῆς μινωικῆς θρησκείας, ἡ ὁποία βασίζεται ἐπὶ τῆς λατρείας θεᾶς.

Ἡ πλειονότης, ἐὰν μὴ ἡ ὀλότης, τῶν ἐρευνητῶν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς δέχεται νῦν ὅτι αἱ γνωσταὶ μεγάλαι μυκηναϊκαὶ ἀκροπόλεις δὲν ἦσαν ἔδραι Κρητῶν πριγκίπων, κυριάρχων τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ ἔδραι ἰθαγενῶν ἀρχόντων, οἱ προπάτορες τῶν ὁποίων ἦσαν ἤδη ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν¹⁰. Οἱ προπάτορες οὗτοι εἶχον διάφορον τῆς τῶν Κρητῶν γλῶσσαν, ἐθνολογικῶς ἀνῆκον εἰς φῦλα οὐδεμίαν σχέσιν ἢ συγγένειαν ἔχοντα πρὸς τὰ Κρητικά, βεβαίως δὲ θὰ εἶχον καὶ προγονικὴν διάφορον θρησκείαν. Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, οἱ πρωτόγονοι σχεδὸν ἀπόγονοί των ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μὲ τοὺς προηγμένους κατοίκους τῆς Κρήτης, ἐγνώρισαν τὸν ἀνώτερον μινωικὸν πολιτισμὸν καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τούτου ἐδημιούργησαν τὸν λαμπρὸν μυκηναϊκὸν λεγόμενον πολιτισμὸν. Ἀκόμη πιστεύεται ὅτι τεχνῆται ἐκ Κρήτης εἰργάζοντο εἰς τὰ μεγάλα ἠπειρωτικὰ κέντρα, ἐκτελοῦντες ἐντολὰς καὶ παραγγελίας τῶν ἐντοπίων ἀρχόντων, οἱ ὅποιοι πρὸς τούτους εἰσῆγον ἐκ Κρήτης καὶ ἄλλα ἔργα τέχνης χρησιμεύσαντα καὶ ὡς πρότυπα εἰς ἐντοπίους καλλιτέχνας. Παρὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι οἱ Μυκηναῖοι διετήρησαν καὶ πολλὰ προγονικὰ στοιχεῖα (ὡς π.χ. τὸ μέγαρον, τὰ ταφικὰ ἔθιμα κλπ.) καὶ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐξέκλιναν τῆς μινωικῆς πολιτιστικῆς τροχιᾶς.

Εἶναι ἄρα γε δυνατόν νὰ ὑποθεθῇ ὅτι παρόμοιόν τι συνέβη καὶ εἰς τὸν τομέα τῆς θρησκείας; Ἦδη ἐσημειώθη ὅτι οἱ Μυκηναῖοι κάτοικοι τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ τῆς νοτιοανατολικῆς αὐτῆς περιοχῆς, ἦσαν ἀπόγονοι τῶν μεσοελλαδικῶν κατοίκων τῆς. Πλὴν τῶν ταφικῶν ἐθίμων, οὐδὲν ἄλλο στοιχεῖον τῆς θρησκείας τῶν κατοίκων ἐκείνων εἶναι γνωστόν. Ὁ διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας Martin P. Nilsson ἐτόνισε τὴν ἄγνοιαν αὐτῆν, ὅταν ἔγραφε: «Our knowledge of the religion of the invading Greeks amounts almost to one word only. . . the name of Zeus»¹¹. Οἱ μεσοελλαδικοὶ ὅμως κάτοικοι ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μὲ τοὺς Κρητάς, οἱ ὅποιοι τότε εἶχον ἐξελιγμένην λατρείαν καὶ τυπικόν, ἀλλὰ διαφόρους θρησκευτικὰς δοξασίας. Εἶναι φυσικόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἐκ τοῦ χώρου τῆς λατρείας παρέλαβον στοιχεῖα, ἰδίᾳ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν ἀντίθετα πρὸς τὰς ἰδικὰς τῶν δοξασίας. Τοῦτο ἄλλως τε ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ κατάλοιπα ἀποκαλυφθέντα ὑπὸ διαφόρων ἀνασκαφῶν. Τὸ ἐρώτημα ὅμως παραμένει: Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἦσαν ἄρκετὰ διὰ νὰ ἐπιδράσουν εἰς τὰς δοξασίας καὶ τὴν λατρείαν τῶν τόσον, ὥστε ἡ θρησκεία τῶν νὰ ἐξομοιωθῇ πλήρως πρὸς τὴν τῶν Κρητῶν τῆς μεσομινωικῆς ἐποχῆς; Ὡς εἶδομεν, αἱ ἐκ τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς συναγόμεναι μαρτυρίαι ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξίν τῆς λατρείας τῶν Ὀλυμπίων θεῶν κατὰ τὴν ὑστερομυκηναϊκὴν ἐποχὴν καί, κατ' ἀκολουθίαν, ἀποδεικνύουν τὸ διάφορον τῆς ἡπειρωτικῆς ἀπὸ τῆς μινωικῆς θρησκείας, τῆς προεδρευομένης ὑπὸ γυναικειᾶς θεότητος. Καθίσταται λοιπὸν φανερόν ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας ἐπὶ τοῦ παρόντος πρέπει νὰ γίνεται ἀνεξαρτήτως τῆς μινωικῆς καὶ δὲν πρέπει νὰ βασίζεται ἐπὶ μινωικῶν στοιχείων εὐρεθέντων εἰς τὴν Κρήτην, ἀλλὰ ἐπὶ καταλοίπων ἀνακαλυφθέντων εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν. Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην θὰ περιλάβωμεν μόνον εὐρήματα ἐκ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπ' αὐτῶν θὰ στηρίξωμεν τὰ δυνατὰ συμπεράσματα.

ΠΗΓΑΙ

Γραπταὶ μαρτυρίαι, περιεχόμεναι εἰς σύγχρονα ἢ κατὰ τινὰς αἰῶνας μεταγενέστερα συγγράμματα καὶ ἐπιγραφάς, ἀποτελοῦν πηγὴν, ἡ μελέτη τῆς ὁποίας παρέχει τὴν πιθανότητα τοῦ ὀρισμοῦ ἢ τῆς σκιαγραφῆσεως τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν ἐνὸς λαοῦ ἀκμάσαντος εἰς παναρχαίαν ἐποχὴν. Τὰ ὀμη-

ρικά ἔπη, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς γεγονότα μυκηναϊκῶν χρόνων, ἀλλὰ εἶναι κατὰ πολὺ μεταγενέστερα ἐκείνων, περιλαμβάνουν πολυτίμους πληροφορίας διὰ τὴν λατρείαν καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμα. Δυστυχῶς ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι αἱ πληροφορίες αὐταί, πλὴν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ ταφικὰ ἔθιμα, ἀναφέρονται εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἢ εἰς μεταγενεστέραν σύγχρονον τῆς ἀποκρυσταλλώσεως τῶν ἐπῶν περιόδον. Διὰ τοῦτο αἱ μαρτυρίαι τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν δὲν ἀποτελοῦν τὴν σταθερὰν βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας δύνανται νὰ στερεωθοῦν αἱ περὶ τῆς θρησκείας τῶν Μυκηναίων γνώσεις ἡμῶν. Ἐν τούτοις ὅμως ἐνίοτε παρέχουν ἐνδείξεις διατηρηθείσας εἰς τὴν παράδοσιν, αἱ ὁποῖαι συμβάλλουν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν συμπερασμάτων συναχθέντων ἐξ ἄλλων πηγῶν. Ὡς ἐκ τούτου ἡ συμβολὴ καὶ τῶν ἐπῶν εἰς τὴν ἔρευναν εἶναι σοβαρὰ καὶ ἡ μελέτη καὶ χρῆσις των ἐπιβεβλημένη.

Αἱ ἐπιγραφαὶ εἰς τὴν γραμμικὴν Β γραφὴν τῶν πινακίδων, τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ ἰδίᾳ, ἀποτελοῦν σπουδαίαν πηγὴν μαρτυριῶν. Δυστυχῶς τὰ κείμενά των, ἀναγόμενα εἰς τὴν 13ην π.Χ. ἑκατονταετίαν, εἶναι περιορισμένα καὶ εἰς αὐτὰ ἀναφέρονται μόνον τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν, τοὺς ὁποίους ἐλάτρευον οἱ Μυκηναῖοι πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, ἀπαριθμοῦνται τὰ εἰς αὐτοὺς ἀφιερούμενα ἀναθήματα καὶ ὑποδεικνύεται ἡ ὑπαρξίς ναῶν, ἱερῶν χώρων καὶ τάξεως ἱερῶν διαχειριζομένων καὶ τὴν περιουσίαν τῶν ἱερῶν. Ἄλλαι πληροφορίες, σχέσιν ἔχουσαι πρὸς τὴν λατρείαν καὶ τὰς θρησκευτικὰς συγκεντρώσεις καὶ πανηγύρεις, παραμένουν ἀσαφεῖς καὶ παρέχουν εἰς τοὺς ἐρευνητὰς τὴν εὐκαιρίαν διαφόρων ἐπεξηγήσεων¹². Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν πινακίδων ἀποτελοῦν σπουδαϊοτάτην πηγὴν διὰ τὴν μελέτην τῆς θρησκείας τῶν Μυκηναίων.

Μοναδικὴν πηγὴν γνώσεως ἀποτελοῦν τὰ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθέντα κατάλοιπα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ταῦτα, πλὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν, περιλαμβάνουν δακτυλίους, χρυσοῦς κατὰ γενικὸν σχεδὸν κανόνα, ἐγγεγλυμένους ἡμιπολυτίμους λίθους, ψήφους καὶ σήμαντρα, ἀκόμη δὲ καὶ γραπτὰς μικρογραφίας καὶ τοιχογραφίας. Μέχρι τοῦδε εἶναι γνωστοὶ εἴκοσι δακτύλιοι φέροντες εἰς τὴν σφενδόνην των γλυπτὰς παραστάσεις προφανῶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου¹³. Ἐκ τούτων δέκα εὐρέθησαν εἰς ἀνασκαφάς, τρεῖς φέρονται ὡς εὐρεθέντες εἰς τὰς Μυκήνας ὑπὸ ἀγνώστους περιστάσεις, δύο εὐρέθησαν εἰς τάφους τῶν Θηβῶν, εἷς εἰς τὸν λεγόμενον «θησαυρὸν τῆς Τίρυνθος», ἡ γνησιότης τοῦ ὁποίου δὲν τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ, καὶ τέσσαρες

εἶναι ἀμφιβόλου γνησιότητος, πιθανώτατα ἔργα κιβδηλοποιῶν¹⁴. Αἱ ὑποθέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα πρέπει νὰ βασισθοῦν ἐπὶ τῶν δέκα ἐξ δακτυλίων, τῶν ὁποίων ἡ γνησιότης δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ. Κατὰ γενικὴν συμφωνίαν οἱ δακτύλιοι, οἱ φέροντες ἐπὶ τῆς σφενδόνης των θρησκευτικὰς παραστάσεις, ἀνάγονται εἰς τὴν μυκηναϊκὴν II περίοδον (= ΥΕ II). Δακτύλιοι εὑρεθέντες εἰς τοὺς λακκοειδεῖς καθέτους τάφους τοῦ Κύκλου Α ἔχουν ἐπὶ τῆς σφενδόνης των παραστάσεις θήρας ἢ καὶ πολεμικὰς σκηνὰς¹⁵ καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν καταλέγονται εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἐξεταστέων.

Σχετικῶς ὀλιγώτεροι ψῆφοι καὶ σφραγιδόλιθοι εὑρέθησαν φέροντες ἐγγεγλυμμένας παραστάσεις, πλὴν ὅμως καὶ αὐταὶ ἀποτελοῦν σπουδαίαν πηγὴν πληροφοριῶν¹⁶. Αἱ ἐπὶ τῶν δακτυλίων, τῶν ἐγγεγλυμμένων ἡμιπολυτίμων λίθων καὶ ψήφων γλυφαὶ παρουσιάζουν τὰς αὐτὰς τεχνικὰς ἰδιορρυθμίας καὶ διὰ τοῦτο ἡ ὁμοιότης τῶν εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος εὑρεθέντων δειγμάτων εἶναι ἀξιοσημεῖωτος. Προφανῶς οἱ τεχνῖται ἀκολουθοῦν παράδοσιν αὐστηρῶς τηρουμένην, εἶναι δὲ ἴσως δυνατὸν νὰ ὑποθεθῇ ὅτι ἀνῆκον εἰς τάξιν περιοδευόντων καλλιτεχνῶν, οἱ ὅποιοι ἐδημιούργουν παραστάσεις ἀναλόγους τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν πελατῶν των, ἀλλὰ πάντοτε καθ' ὠρισμένον τεχνικὸν τρόπον. Ἀκόμη εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθεθῇ ὅτι ἀπὸ τοὺς τεχνίτας μερικοὶ θὰ ἦσαν Κρῆτες, διότι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ἐκ τῆς μινωικῆς περιοχῆς εἰσῆχθη ἡ σφραγιδογλυφία εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, αὐτοὶ δὲ οἱ Κρῆτες τεχνῖται ἦσαν οἱ φορεῖς τῆς εἰδικῆς αὐτῆς καλλιτεχνίας. Ἐνίοτε οἱ τεχνῖται αὐτοὶ παρενέθετον εἰς τὰς εἰκονιστικὰς των παραστάσεις μινωικὰ σύμβολα, τὰ ὅποια δὲν ἀντεπροσώπευον ἑλλαδικὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις, ἴσως δὲ δὲν ἦσαν καὶ πλήρως κατανοητά¹⁷. Αἱ ὀλίγαι παραστάσεις διπλῶν πελέκεων, τοῦ ἰδιαιτέρου τούτου συμβόλου τῆς μινωικῆς θρησκείας, ὑποδεικνύουν τὴν τοιαύτην ἐκδοχὴν. Πρέπει ὅμως νὰ τονισθῇ ὅτι τὰ εἰκονιζόμενα σπουδαιότερα στοιχεῖα μιᾶς παραστάσεως ἀντεπροσώπευον κτίσματα καὶ ἀντικείμενα γνωστὰ εἰς τοὺς κατόχους των. Οἱ δακτύλιοι ἰδίᾳ φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς σφραγίδες καὶ αἱ παραστάσεις των ἀντεπροσώπευον τὸν ἰδιοκτήτην των, ἀπετέλουν τὸ ἀντίστοιχον τῆς ὑπογραφῆς του. Κατὰ φυσικὴν λοιπὸν συνέπειαν τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα τῆς παραστάσεως θὰ ἔπρεπε νὰ ἐλαμβάνοντο ἀπὸ τὴν ζῶν καὶ τὴν πεῖραν τοῦ κατέχοντος, καὶ ταῦτα οἱ καλλιτέχναι, ἐντόπιοι ἢ ξένοι, θὰ ἐχρησιμοποιοῦν.

Κατὰ κανόνα αἱ ἐπὶ τῶν δακτυλίων, τῶν λίθων καὶ τῶν ψήφων παραστάσεις εἶναι ἐγγλυφοὶ, *intaglio*. Διὰ τοῦτο παρατηρεῖται κάποτε σύγχυσις

ἀπεικονίσεων εἰς τὰς σημερινὰς δημοσιεύσεις. Διότι ἄλλοτε μὲν αἱ παραστάσεις ἀπεικονίζονται ὡς εἶναι ἐπὶ τῶν σφενδονῶν καὶ τῶν σφραγιδολίθων, ἄλλοτε δὲ ὡς παρουσιάζονται εἰς ἀποτυπώματα ἢ ἐκμαγεῖα. Ὡς ἐκ τούτου τὰ αὐτὰ πρόσωπα μιᾶς συνθέσεως εἰς ἄλλας μὲν ἀπεικονίσεις βαίνουν πρὸς τὰ δεξιά, εἰς ἄλλας δὲ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὁ Persson πρὸ πολλοῦ παρετήρησεν ὅτι τὰ ἀποτυπώματα μιᾶς εἰκονιστικῆς παραστάσεως θὰ ἀπετέλουν τὴν σύνθεσιν ὡς τὴν ἤθελεν ὁ πελάτης, διότι ταύτην θὰ ἠδύνατο νὰ ἀπολαύσῃ εἰς τὰς λεπτομερείας της, ἐνῶ θὰ ἦτο δυσκολώτατον νὰ ἀντιληφθῇ ἀκόμη καὶ τὸ ὅλον ἔγγλυφον θέμα ὡς ἐχαράζετο εἰς τὴν σφενδόνῃ¹⁸. Τὰ ἀποτυπώματα πράγματι παρέχουν τὴν περισσότερον ἀντιληπτὴν ἀπόδοσιν μιᾶς εἰκονιστικῆς συνθέσεως ὡς ἐχαράχθη ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου της¹⁹.

Εἶναι ἴσως ἀξιοσημείωτον ὅτι εἰς τὰς ἀποτυπώσεις τῶν γλυφῶν τῶν σφενδονῶν, αἱ ὁποῖαι παριστοῦν λατρευτικὰς σκηνάς, αἱ σεβίζουσαι ἀνθρώπιναι μορφαὶ βαίνουν ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά. Προφανῶς ὁ καλλιτέχνης, ὅπως καὶ ὁ χαρακτὴς κειμένου εἰς τὴν γραμμικὴν Β γραφὴν, ἀρχίζει νὰ τορνεύῃ ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς ἄκρας τοῦ πεδίου τῆς σφενδόνῃς καὶ κινεῖται πρὸς τὰ δεξιά μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἐργασίας του. Τοῦτο δὲ διὰ νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι θὰ ὑπάρξῃ ἀρκετὸς χῶρος διὰ τὴν πλήρη χάραξιν τοῦ κυρίου μέρους ἢ σημείου τῆς συνθέσεως, δηλαδὴ τοῦ ἱεροῦ, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν προσκυνητῶν εἶναι δυνατὸν νὰ αὐξηθῇ ἢ ἐλαττωθῇ ἀναλόγως τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπομείνῃ ἀφοῦ τὸ ἱερὸν χαραχθῇ. Ἐνίοτε, ὡς εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 2 χρυσοῦν δακτύλιον (εἰκ. 2), ὁ καλλιτέχνης προσθέτει εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς σφενδόνῃς καὶ ὀπισθεν τῶν προσκυνητῶν μικρὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον, ὅταν ὁ χῶρος δὲν ἐπιτρέπη τὴν προσθήκην καὶ ἄλλης ἀνθρωπίνης μορφῆς. Νομίζω ὅτι τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν πρόθεσιν τοῦ καλλιτέχνου, ὅπως ἡ ἐργασία του μελετηθῇ εἰς τὸ ἀποτύπωμα ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, καθὼς καὶ ἡ ἐργασία τοῦ χαρακτοῦ τῶν ἐπιγραφῶν.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ γλυφαὶ καὶ ἐπὶ τῶν σφενδονῶν καὶ ἐπὶ τῶν σφραγιδολίθων παρουσιάζουν, ἐκτὸς τῆς τεχνικῆς, καὶ κοινὰς ἰδιορρυθμίας (conventions). Κατὰ κανόνα αἱ ἀνθρώπιναι μορφαὶ καὶ αἱ τῶν ζώων εἰκονίζονται εἰς πολὺ μεγαλυτέραν κλίμακα ἀπὸ τὴν χρησιμοποιοουμένην διὰ τὴν παράστασιν κτηρίων. Πρὸς τούτοις ἡ πρόσοψις κτισμάτων διακόπτεται διὰ νὰ παρεμβληθῇ εἰς τὸν δημιουργούμενον κενὸν χῶρον παράστασις ἀνθρώπων ἐν κινήσει καὶ δράσει, ἢ ὁποῖα κανονικῶς θὰ ἐτίθετο ἐντὸς τοῦ κτίσματος ἢ τοῦ περιβάλλου του. Κατὰ κανόνα ἡ ἔλλειψις βάθους εἰς εἰκονιστικὴν παράστασιν ἀναπληροῦται διὰ τῆς διαθέσεως τῶν μορφῶν ἢ καὶ ἄλλων στοι-

χείων εἰς τὸ αὐτὸ πλάνον, ἀλλὰ εἰς διάφορα ὕψη. Αἱ ἰδιορρυθμίαι αὐταὶ ἴσως ξερίζουν τὸν θεατὴν ἀλλὰ ἐνισχύουν καὶ ἐπεξηγοῦν τὴν ἀπεικονιζομένην δρᾶσιν.

Συνήθως οἱ δακτύλιοι ἔχουν πολὺ μικρὸν κύκλον, μὴ ἐπιτρέποντα τὴν θέσιν των εἰς τοὺς δακτύλους· φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀνηρτημένοι μᾶλλον ἢ ὅτι ἐφέροντο ἐπὶ τῶν δακτύλων²⁰. Προφανῶς δακτύλιοι ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς σφραγιδες διὰ τὴν σφράγισιν διαφόρων ἀντικειμένων. Αἱ ψῆφοι βεβαίως ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς διακοσμητικαὶ καὶ ἐτίθεντο περὶ τοὺς καρπούς, τοὺς βραχίονας καὶ εἰς ὄρμους. Πήλινον ἐκ Μυκηναίων εἰδώλιον ὑποδεικνύει τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον ἐφέροντο αἱ ἀνάγλυφοι ψῆφοι²¹ (πίν. I).

Ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, εἰς τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ αἱ τοιχογραφίαι καὶ ἄλλα γραπτὰ μνημεῖα, παρέχουν ὀλίγας μὲν ἀλλὰ πολυτίμους πληροφορίας διὰ τὰ ἱερὰ κτίσματα τῆς περιόδου. Καὶ ταῦτα πρέπει νὰ μελετηθοῦν μετὰ προσοχῆς, ὡς ἀποτελοῦντα σύγχρονα μαρτύρια.

Ἐκ τῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι καὶ τόσοι πλούσιαι, θὰ ἀρυσθῶμεν τὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας παρουσιάζομεν εἰς τὴν μελέτην μας αὐτήν. Ἐκ τούτων σπουδαιότεραι εἶναι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ὕπαρξιν ναΐσκων κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν.

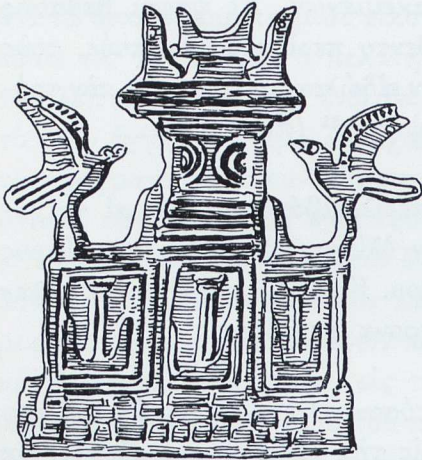
ΝΑ·Ι·ΣΚΟΙ

Τὸν ὄρον *Ναΐσκοι* ἀποδίδομεν εἰς αὐτοτελῆ κτίσματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποτελοῦν τμῆμα ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος καὶ τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς τὴν λατρείαν θεότητος. Ἡ ὕπαρξις ναΐσκων κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἀποδεικνύεται ἐξ ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων καὶ ἐκ μικρογραφιῶν ἐπὶ γλυπτῶν ἔργων τέχνης.

Τὴν ἀρχαιοτέραν ὑπ' ἀρ. 1 (εἰκ. 1) παράστασιν ναΐσκου εὐρίσκομεν ἐπὶ χρυσῶν ἐλασμάτων τῆς μυκηναϊκῆς I περιόδου, εὐρεθέντων εἰς τοὺς ὑπ' ἀριθμὸν III καὶ IV λακκοειδεῖς τάφους τοῦ Κύκλου A τῶν Μυκηναίων²². Ἐπὶ ὕψηλοῦ ἰσοδόμου βάθρου εἶναι ἰδρυμένον τρίκλιτον οἰκοδόμημα, εἰς ἕκαστον κλίτος τοῦ ὁποίου ὑψοῦται κίων με διπλοῦν κιονόκρανον ἢ με ἀπλοῦν κιονόκρανον καὶ ἄβακα. Πρὸ τῆς βάσεως τῶν κίωνων ἐτέθησαν ἱερὰ κέρατα. Τὰ κλίτη τοῦ κτίσματος ἐπιστέφονται δι' ἱερῶν κεράτων ὑποδεικνυόντων τὴν ἱερό-

τητά του. Ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου μεσαίου κλίτους ἐτέθησαν διπλᾶ ἱερὰ κέρατα, ἐπιστέφοντα ἴσως τὴν προσθίαν καὶ ὀπισθίαν ὄψιν τοῦ κτίσματος, ἐπὶ τῶν ὁποίων κατέρχονται πτηνά, ὑποδηλοῦντα προφανῶς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θεότητος, εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο ἀφιερωμένος ὁ ναῖσκος. Ἡ ἐπὶ τῶν χρυσῶν ἐλα-

Εἰκὼν 1. Μυκῆναι. Χρυσοῦν ἐλάσμα με ἐκτυπον παράστασιν τρικλίτου ναῖσκου.

σμάτων παράστασις τοῦ ναῖσκου ἔχει πολλὰ τὰ κοινὰ μετὰ τμήματα μικρογραφίας ἐκ Κνωσοῦ παριστώσης ναῖσκον, βάσει δὲ ταύτης συνεπλήρωσε τὴν μικρογραφίαν ὁ Sir Arthur Evans²³. Ἡ ἐκδοχὴ ἢ ὁποία ἀποδίδει τὴν κατασκευὴν τῶν ἐλασμάτων εἰς τεχνίτην ἐκ τῆς μινωικῆς Κρήτης εἶναι ὀρθή. Τὰ ἐλάσματα βεβαίως ἐχρησίμευσαν εἰς τὴν διακόσμησιν μεγαλυτέρου ἀντικειμένου.

Ὑπετέθη ὅτι ἔχομεν παράστασιν τρικλίτου ἱεροῦ καὶ ἐπὶ χρυσοῦ ἐλάσματος, εὑρεθέντος εἰς θολωτὸν τάφον τοῦ Βόλου²⁴. Δυστυχῶς τὸ ἐλάσμα τοῦτο ἔχει φθαρῆν τόσον, ὥστε ἡ μαρτυρία του δὲν εἶναι πειστικὴ.

Ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 (εἰκ. 2) χρυσοῦ δακτυλίου, εὑρεθέντος τὸ 1892 ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς θαλαμοειδῆ τάφον τῶν Μυκηναίων, ἔχομεν σαφῆ παράστασιν ναῖσκου²⁵. Τρεῖς γυναῖκες μορφαὶ βαδίζουν ἱεροπρεπῶς ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πρὸς κτίσμα, ὁ ἱερός χαρακτήρ τοῦ ὁποίου φανερώνεται ἐκ τῶν ἱερῶν κεράτων, τὰ ὁποῖα ἐτέθησαν ἐπὶ τῆς στέγης του, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν χειρονομιῶν τῶν γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζονται ὡς σεβίζουσαι. Ὁ Persson ὑπέθεσεν ὅτι αἱ εἰκονιζόμεναι μορφαὶ δὲν εἶναι γυναῖκες ἀλλὰ ἄνδρες, πιθανὸν εὐνοῦχοι, μετὰ γυναικείαν περιβολήν. Ἡ ὑπόθεσις του ὁμως δὲν εὐσταθεῖ διότι αἱ μορφαὶ φέρουν χειριδωτὸν κλειστὸν περικόρμιον καλυπτοντὸν πλήρως τὸ

Εἰκὼν 2. Σφενδόνη χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 2 ἐκ Μυκηναίων.

στήθος. Κίων με διπλοῦν κιονόκρανον, ἢ με ἀπλοῦν κιονόκρανον καὶ ἄβρακα, ὑψοῦται εἰς τὸν ἄξονα καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτίσματος. Ἐὰν αἱ γραμμαὶ παραλλήλως πρὸς τοὺς πλαγίους τοίχους ὑποδεικνύουν τρίκλιτον ναῖσκον, ὡς δέχεται ὁ Persson, ἢ ἀπλῶς πλαγίαν εἴσοδον, ὡς ἐδίδαξεν ὁ Τσουντας, ἢ ἀκόμη τὴν συνέχειαν τῶν πλαγίων τοίχων ἀπὸ τῆς προσόψεως πρὸς τὸ βάθος τοῦ κτίσματος, ὡς πιστεύω, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ.

Εἰκὼν 3. Ἐπιχρύσος ἀργυροῦς δακτύλιος ὑπ' ἀριθμὸν 3 ἐκ Μυκηναίων.

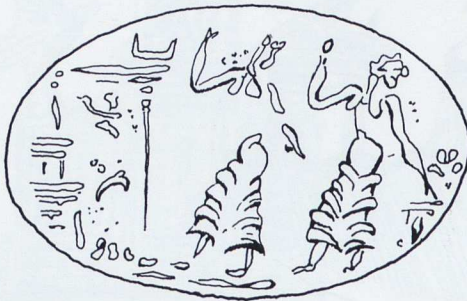
Εἶναι ὅμως προφανές ὅτι ἐπὶ τῆς σφενδόνης ἀπεικονίζεται τετράπλευρος ναῖσκος, ἢ πρόσοψις τοῦ ὁποίου ἦτο τελειῶς ἀνοικτή.

Καθ' ὅμοιον τρόπον ἀπεικονίσθη ἡ πρόσοψις ναῖσκου ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ ὑπ' ἀρ. 3 (εἰκ. 3) ἐπιχρύσου ἐξ ἀργύρου δακτυλίου, εὑρεθέντος ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς θαλαμοειδῆ τάφον τῶν Μυκηναίων²⁶. Δυστυχῶς τὸ κάτω ἡμισυ τῆς παραστάσεως ἔχει ἀπαλειφθῆ. Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς παραστάσεως ὑψοῦται τετράπλευρος ναῖσκος, ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ ὁποίου ἔχουν τεθῆ ἱερὰ κέρατα. Ἡ πρόσοψις τοῦ ναῖσκου εἶναι ἀνοικτή, τοῦτο δὲ ἔπεισε τὸν Evans νὰ ὑποθέσῃ ὅτι πρόκειται περὶ ἱεροῦ πυλῶνος, «sacred gate», ὡς γράφει. Ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου ὀριζοντίου στοιχείου διακρίνονται σαφῶς τετράπλευρα σχήματα παριστῶντα τὰ ἄκρα ξυλίνων δοκῶν στέγης. Τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ εἰκονιζόμενον εἶναι κτήριο καὶ ὄχι πυλῶν. Πρὸς τὸν τετράπλευρον ναῖσκον, καὶ ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, βαίνουν τρεῖς γυναῖκες χειρονομοῦσαι προσηκόντως. Προφανῶς φέρουν περικόρμιον στενόν, τὸ ὁποῖον καλύπτει πλήρως τὰ στήθη των. Περὶ τὸν λαιμὸν των διακρίνονται δύο γραμμαί, μία τῶν ὁποίων ἀπεικονίζει περιδέραιον, ἐνῶ ἡ ἕτέρα, ἡ ὁποία

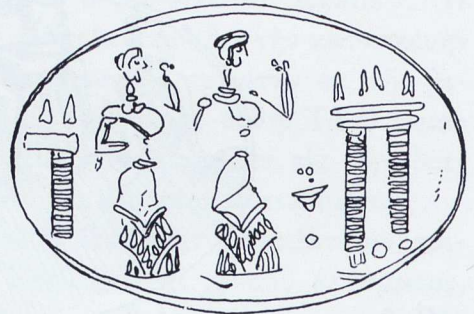

εἶναι καὶ περισσότερον ἔκτυπος, τὴν περὶ τὸν λαιμὸν παρυφήν τοῦ κλειστοῦ περικορμίου.

Ὀλιγώτερον σαφῆ εἶναι κτίσματα εἰκονιζόμενα ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ ὑπ' ἀρ. 4 (εἰκ. 4α) χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ τοῦ τάφου τῆς «Βασιλίσης» τῆς Μιδέας Δενδρῶν²⁷. Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν παρεστάθη ναῖσκος ἐπιστεφόμενος ὑπὸ ἱερῶν κεράτων, μεταξύ τῶν κιόνων τοῦ ὁποίου μόλις διαφαίνεται ἀνδρική μορφή. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν μόλις διακρίνεται χαμηλὸν κτίσμα, πέ-

Εἰκὼν 4α. Σφενδόνη χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 4 ἀπὸ τῆν Μιδέαν Δενδρῶν.

Εἰκὼν 4β. Σφενδόνη χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 17 ἐκ τοῦ Βόλου.

ραν τοῦ ὁποίου ὑψοῦται δένδρον. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἱερῶν κτισμάτων ὀρχοῦνται δύο γυμνόστηθοι γυναῖκες.

Παράλληλον λατρευτικὴν παράστασιν εὐρίσκομεν ἐπὶ τῆς σφενδόνης χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μουσείου τοῦ Βόλου ὑπ' ἀρ. 17 (εἰκ. 4β)²⁸. Δύο γυναῖκες ἱεροπρεπῶς βαίνουν πρὸς κτίσμα, ἐπὶ τοῦ γεισώματος τοῦ ὁποίου ὑψοῦνται δύο ζεύγη ἱερῶν κεράτων. Θὰ ἦτο δυνατὸν τὸ κτίσμα τοῦτο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἱερὸς πυλών, εἴσοδος πρὸς ὑπαίθριον ἱερόν. Εἶναι ἐπίσης δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἕκαστον τῶν δύο ζευγῶν τῶν ἱερῶν κεράτων ὑψοῦτο ἄνωθεν τῆς μιᾶς τῶν δύο ὄψεων, τῆς προσθίας ἢ τῆς ὀπισθίας, τετραπλεύρου κτίσματος, ναῖσκου. Τμημα ἐτέρου ταπεινοτέρου κτίσματος, ὁμοίως κατεσκευασμένου ὡς τὸ πρῶτον, ἐχαράχθη εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς παραστάσεως. Τὰ ἐπ' αὐτοῦ ἱερά κέρατα ἀποδεικνύουν τὴν ἱερότητα καὶ τοῦ κτίσματος τούτου, τὸ ὁποῖον ἴσως ἦτο βωμός. Ἐὰν ὅμως τὸ πρῶτον κτίσμα ὑποτεθῆ ὅτι εἶναι ἱερὸς πυλών, τότε τὸ δεύτερον, ὁ βωμός, θὰ ἦτο ἐντὸς τοῦ ὑπαιθρίου ἱεροῦ, τοῦ ὁποίου ὁ πυλών ἐχρησίμευεν ὡς εἴσοδος.

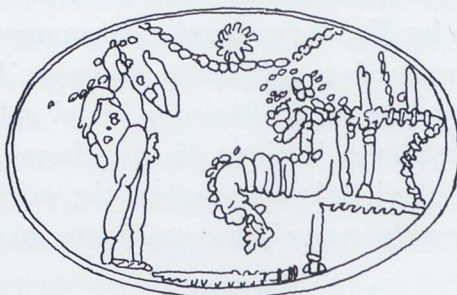
Οἱ δακτύλιοι, οἱ ὁποῖοι περιεγράφησαν ἐν συντομίᾳ εὐρέθησαν εἰς ἐπιστημονικὰς ἀνασκαφὰς καὶ κατ' ἀκολουθίαν αἱ μαρτυρίαι, τὰς ὁποίας διασφύζου,

εἶναι ἀποδεικτικά. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ δείγματα, τὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι εὐρέθησαν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν πρὸ ἐτῶν καὶ τὰ ὁποῖα ἐξ ἀγορᾶς ἢ καὶ δωρεῶν περιῆλθον εἰς τὴν κατοχὴν διαφόρων μουσείων. Ἐκ τούτων ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ δακτύλιος ὑπ' ἀρ. 5 (εἰκ. 5) τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου, τὸν ὁποῖον ἐδημοσίευσαν τὸ πρῶτον οἱ Furtwängler καὶ Loeschke καὶ ὁ ὁποῖος λέγεται ὅτι εὐρέθη εἰς τὰς Μυκῆνας²⁹. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν τῆς

Εἰκὼν 5. Σφενδὼν χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 5 τοῦ Βερολίνου.

Εἰκὼν 6. Χρυσοῦς δακτύλιος ὑπ' ἀριθμὸν 6 ἐκ Θηβῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη.

παραστάσεως εἰκονίζεται μικρὸς τετράπλευρος ναῖσκος, ἰδρυμένος ἐπὶ ὑψηλοῦ βάθρου ἢ ποδίου. Ἐπὶ τῆς στέγης του ἔχουν τεθῆ ζεύγη ἱερῶν κεράτων. Ἡ πρόσοψις τοῦ κτίσματος εἶναι ἀνοικτὴ καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν του ὑψοῦται κίων μὲ διπλοῦν κιονόκρανον καὶ ἄβακα· περὶ τὴν βάσιν του ἴσταται ζεύγος ἱερῶν κεράτων. Πρὸ τοῦ ναῖσκου κάθεται γυνὴ κρατοῦσα εἰς τὴν ὑψωμένην δεξιὰν χεῖρα κυκλικὸν ἀντικείμενον, ἴσως κάτοπτρον. Πρὸς αὐτὴν καὶ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου, ὅπου εἰκονίζεται δένδρον, βαίνει γυνὴ σεβίζουσα. Φαίνεται ὅτι ἡ σεβίζουσα γυνὴ φέρει στενὸν περικόρμιον, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὸ στῆθος. Τούτου ἢ περὶ τὸν λαιμὸν παρυφῆ διακρίνεται σαφῶς. Ἴσως ἡ καθημένη γυναικεία μορφή νὰ παριστᾷ θεάν.

Ἀνάλογον εἰκόνα κτίσματος μετὰ καθημένης γυναικός, πρὸ τῆς ὁποίας ἴσταται ἀνὴρ εἰς λατρευτικὴν στάσιν, εὐρίσκομεν ἐπὶ τῆς σφενδῶνης χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀρ. 6 (εἰκ. 6) εὐρεθέντος εἰς τάφον τῆς περιοχῆς Θηβῶν. Νῦν ἀπόκειται εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη³⁰. Τὸ κτίσμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνώγειον δωμάτιον ἰδρυμένον ἐπὶ χαμηλοῦ ἰσογείου, φέρει δὲ ἐπὶ τῆς στέγης του ζεύγος ἱερῶν κεράτων. Μεταξὺ τούτων ὑψοῦται ἴσως κλάδος φυτοῦ. Κυματοει-

δῆς γραμμὴ ἄνωθεν τῶν μορφῶν ὑποδεικνύει ἴσως τὸν οὐρανόν, ἄνωθεν δὲ αὐτῆς ἀκτινωτὸς κύκλος τὸν ἥλιον. Προφανῶς τὸ τετράπλευρον ἀνώγειον τμήμα εἶναι ναῖσκος καὶ ἡ πρὸ αὐτοῦ καθημένη γυνὴ εἶναι θεά. Δυστυχῶς καὶ πάλιν αἱ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας εὐρέθη ὁ δακτύλιος εἶναι ἄγνωστοι, αἱ λεπτομέρειαι ὅμως τῆς παραστάσεώς του παρέχουν ἐμπιστοσύνην διὰ τὴν ἀύθεντικότητά του.

Ἐκ τῶν ὀλίγων παραστάσεων ἐπὶ τῶν σφενδονῶν χρυσῶν δακτυλίων, τὰς ὁποίας ἔχομεν, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν τὴν ὑπαρξίν ναῖσκων αὐτοτελῶν καὶ ἀνεξαρτήτων ἄλλων κτηριακῶν συγκροτημάτων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν ἐπὶ τῶν σφενδονῶν παραστάσεων ναῖσκων εἶναι ἡ ἔλλειψις δένδρων. Ἐκ τούτου καὶ ἐκ τῆς γενικῆς μορφῆς δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ ναῖσκοι δὲν ἦσαν εἰς δασώδεις ἢ εἰς ὄρεινάς ἐκτάσεις. Ἐπίσης ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι αἱ εἰκονιζόμεναι γυναικεῖαι μορφαὶ αἱ βαίνουσαι πρὸς τοὺς ναῖσκους δὲν εἶναι γυμνόστηθοι, ἀλλὰ φέρουν στενὸν περικόρμιον καλύπτον πλήρως τὸ στήθος.

Σπανίας παραστάσεις ἱερῶν κτισμάτων ἔχομεν εἰς τοιχογραφίας καὶ ἀγγειογραφίας. Ἐκ τούτων σπουδαιότατη εἶναι παράστασις κτίσματος ἐπὶ τοιχογραφίας τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος εἰς τὸν Ἄνω Ἐγκλιανὸν τῆς Πύλου³¹. Εἰς τὰ τεμάχια 1A2 διατηροῦνται τμήματα τετραπλεύρου μικροῦ κτίσματος εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ὑψοῦται κίων μετ' ἑκατέρωθεν περιέργον διφυῆς κιονόκρανον. Ἡ πρόσοψις τοῦ κτίσματος εἶναι ἀνοικτὴ καὶ ἐπὶ τῆς στέγης του, ἀντὶ ἱερῶν κεράτων, εἰκονίζονται δύο ἀντωπαὶ σφίγγες. Ὁ Blegen καὶ ἡ Lang δέχονται ὅτι τὸ κτίσμα εἶναι μικρὸς ναῖσκος. Φαίνεται ὅτι πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, εἰς ἰδιαιτέρας ἴσως περιπτώσεις, ἐχρησιμοποιοῦντο σφίγγες ἀντὶ ἱερῶν κεράτων. Εἰς ἄλλα τεμάχια τοιχογραφιῶν διασώζονται τμήματα ἱερῶν κεράτων, ἡ θέσις τῶν ὁποίων εἰς μίαν πλήρη σύνθεσιν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθῇ³².

Εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἀγγειογραφίαν ἔχομεν σύνθεσιν μετ' ἑκατέρωθεν περιέργον ἐπὶ κρατῆρος ἐκ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν ΥΕ III A χρόνων. Ἐπ' αὐτοῦ διασφύζεται παράστασις κτίσματος τετραπλεύρου ἐπιστεφομένου ὑπὸ ζεύγους ἱερῶν κεράτων, τὸ ἐν σκέλος τῶν ὁποίων διεσώθη. Μεταξὺ τῶν σκελῶν ὑψοῦται κεραία, τῆς ὁποίας ἡ κορυφὴ καὶ τὸ ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον ὑπεβάσταζε δὲν διεσώθησαν. Τὸ κτίσμα, τετραπλεύρου σχήματος, περατοῦται εἰς δύο παραστάδας κατὰ τὰς πλευράς, περιλαμβάνει ὅμως καὶ τρίτον ὑποστήριγμα κατὰ τὸ κέντρον περίπου τοῦ ἀνοίγματος τῆς παρου-

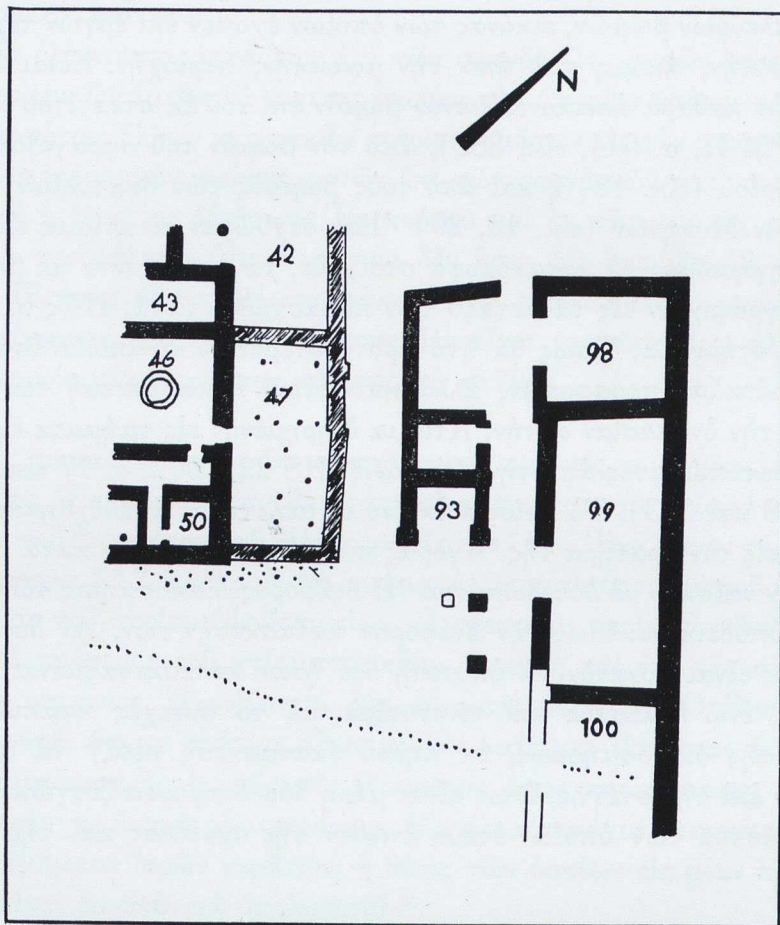

σιαζομένης ὄψεως (πίν. V). Οὕτως ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐγράφη κατακόρυφος πεσσός, ἴσως βαίτυλος. Ἡ Sara Immerwahr, εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἀγγείου, δέχεται ὅτι τὸ κτίσμα εἶναι βωμὸς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποκαλεῖ τὸν κρατῆρα «altar krater»³³. Εἶναι ὅμως τὸ κτίσμα τοῦτο βωμὸς; Εἶναι προφανές ὅτι εἶναι τελείως διάφορον τῶν τετραπλεύρων βωμῶν, εἰκόνας τῶν ὁποίων ἔχομεν ἐπὶ ἔργων τέχνης ἀπὸ τὴν μυκηναϊκὴν, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν μινωικὴν, περιοχὴν. Εἶναι διάφορος π.χ. ἀπὸ τὸν καθαρὰ ἀπεικονιζόμενον βωμὸν ἐπὶ τοῦ ἐκ στεατίτου ρυτοῦ τῆς Κνωσοῦ (PM II, σ. 614, εἰκ. 386), ἀπὸ τὸν βωμὸν τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Μυρσινοχωρίου (εἰκ. 18) ἢ καὶ ἀπὸ τοὺς βωμοὺς τῶν δακτυλίων τῶν Θηβῶν καὶ τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 19, 20). Ἐὰν δεχθῶμεν τὸ κτίσμα ὡς βωμὸν, πῶς θὰ ἐξηγήσωμεν τὰ κατακόρυφα στοιχεῖα, τὰ ὁμοιάζοντα μὲ βαιτύλους, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν εἰς τὰ μετὰ τῶν παραστάδων κενά; Πῶς τὸ ἐνδιάμεσον τρίτον στήριγμα; Ἴσως θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ τὸ ἀποκαλέσωμεν τριποδικὴν τράπεζαν προσφορῶν, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ κατασκευὴ του καθιστᾷ ἀμφίβολον τὴν ὀνομασίαν αὐτῆν. Κτίσμα διηρημένον εἰς τμήματα ἔχομεν ἐπὶ πηλίνου ἀποτυπώματος ἀπὸ τὴν Ζάκρον (JHS 22, 1902, σ. 77 εἰκ. 1. Nilsson, σ. 268 καὶ 283). Τὸ κτίσμα ἐκεῖνο οἱ μελετηταὶ ἀπεδέχθησαν ὡς ναῖσκον. Καὶ εἰς τὸν κρατῆρα τῆς Ἀγορᾶς πιστεύω ὅτι ἔχομεν κατὰ τὸν ἄξονα παράστασιν ναῖσκου μὲ δύο δωμάτια. Ἡ διάφορος διακόσμησις τῶν ὑποστηριγμάτων ὑποδεικνύει ἴσως τὴν διάφορον κατασκευὴν των. Αἱ δύο πλάγαι παραστάδες εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἦσαν κατεσκευασμένα ἐκ λίθων καὶ πηλοῦ, ἐνῶ ἡ μεσαία καὶ πλατυτέρα, μὲ τὸ συνεχές καμπυλόσχημον στοιχεῖον τῆς διακοσμῆσεως, ἐκ πηλοῦ (κατασκευὴ pisé): τὰ σκέλη, ὡς ἐγράφησαν ἐπὶ τῆς στέγης, ἴσως εἶναι μέρη δύο διαφόρων ζευγῶν ἱερῶν κερμάτων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐτέθη ἄνωθεν τῆς προσθίας καὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως.

Ἡ παράστασις ναῖσκου εἰς τὴν τοιχογραφίαν εὐρίσκει ἀντίστοιχον εἰς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος. Εἰς τὴν λεγομένην βορειοανατολικὴν πτέρυγα (insulam) τοῦ ἀνακτόρου ἐκεῖνου ὁ Blegen ἀπέκλυψε τὰ θεμέλια μικροῦ τετραπλεύρου, σχεδὸν τετραγώνου δωματίου (ἀρ. 93, διαστάσεων 3.10 × 3.40 μ.) μὲ ἀνοικτὴν πρόσοψιν πρὸς αὐλὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὑφοῦται ἐπαισθητῶς (εἰκ. 7). Δυστυχῶς τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου εἶχε κατασκαφῆ ὑπὸ καλλιεργητῶν τοῦ χώρου, ἀλλὰ ἡ πρὸ αὐτοῦ αὐλὴ διετηρεῖτο καλύτερον. Εἰς τὴν αὐλὴν αὐτὴν καὶ εἰς τὸν ἄξονα τοῦ δωματίου εὐ-

ρέθη κατὰ χώραν τετράπλευρος πεσσὸς φέρων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν τεσσάρων του πλευρῶν καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς του γραπτὸν κονίαμα. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ὀγκόλιθος αὐτὸς ἦτο βωμὸς ἰδρυμένος πρὸ τοῦ τετραπλεύρου δωματίου - ναΐσκου, ἀνήκοντος εἰς κτηριακὸν συγκρότημα, περιλαμβάνον ἐν

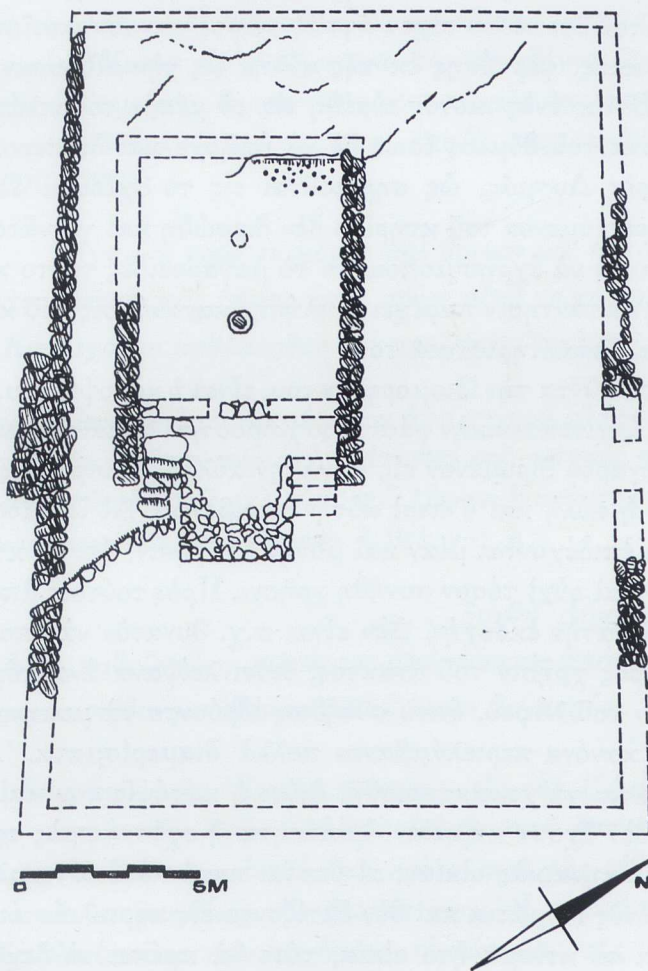

Εἰκὼν 7. Βορειοανατολικὴ πτέρυξ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος. Ἄρ. 93: ἴσως ναΐσκος. Κάτοψις (κατὰ C. W. Blegen).

ὄλῳ ἕξ δωμάτια. Τὸ συγκρότημα ἀποτελεῖ ἀνεξάρτητον τοῦ λοιποῦ ἀνακτόρου καὶ αὐτοτελὲς ἴδρυμα ἐκτεινόμενον καὶ πέραν τῆς νοτιοανατολικῆς κυρίας προσόψεως τοῦ καθ' αὐτὸ ἀνακτόρου. Εἰς τὴν πτέρυγα τοῦ τετραπλεύρου δωματίου εὐρέθη πινακίς ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀναγιγνώσκεται τὸ ὄνομα τῆς ποτνίας ἱππείας³⁴.

Σπουδαιότατος προφανῶς ναὸς ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Κουρουνιώτου καὶ τῶν συνεργατῶν του εἰς τὸ ἱερόν τῆς Ἐλευσίνος³⁵ (εἰκ. 8). Δυστυχῶς ὅμως τὰ εἰς αὐτὸν ἀρχικῶς ὑπάρχοντα ἀντικείμενα εἶχον μεταφερθῆ ἢ ἀφανισθῆ καὶ ἡ ἀναγνώρισίς του ὡς ναοῦ στηρίζεται εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του μορφήν καὶ εἰς τὸν

Εἰκὼν 8. Κάτοψις τοῦ μεγάρου - ναοῦ τῆς Ἐλευσίνος γΥΕ II χρόνων.

χῶρον εἰς τὸν ὁποῖον εὐρέθη. Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσίνος καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν κλιτὸν τοῦ λόφου τῆς εὐρέθησαν ὑπολείμματα θεμελίων, τὰ ἀρχαιότερα τῶν ὁποίων ἀνήκουν εἰς μεγαροειδὲς κτίσμα ἰδιορhythμου μορφῆς. Τὸ κτίσμα τοῦτο ἦτο ἰδρυμένον εἰς μεγάλην αὐλὴν περικλειομένην διὰ περιβόλου τοίχου. Ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς τὰ ἀπλᾶ μέγαρα, περι-

λαμβάνει δόμον, μήκους τουλάχιστον 9.50 μ. και πλάτους 5.70 μ. και πρόδομον πρὸ αὐτοῦ, τὴν ὀμηρικὴν «αἴθουσαν», βάρους 2 περίπου μέτρων. Πρὸ τῆς αἰθούσης ἐξετείνεται τετράπλευρον ἰσόπεδον (platform) 2 μ. μήκους και 2.90 μ. πλάτους, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ πρὸς Ἐνατολάς ἄκρον του, λόγω τῆς κατωφερείας, ὑψοῦται περὶ τὰ 1.20 μ. ἄνωθεν τῆς αὐλῆς.

Ἐκατέρωθεν τοῦ ἰσοπέδου εἶχεν ἀφειθῆ χωρὸς εἰς τὸν ὁποῖον διασώζονται ἀναβαθμοὶ κλίμακος, φερούσης ἐκ τῆς αὐλῆς εἰς τὴν αἴθουσαν και δι' αὐτῆς εἰς τὸν δόμον. Βάσις ἐνὸς κίονος εὔρεθη εἰς τὸ μέσον τοῦ πλάτους και κατὰ τὸν μακρὸν ἄξονα τοῦ δόμου, ἴσως δὲ νὰ ὑπῆρχε και δεῦτερος κίων ὀλίγον πέραν αὐτοῦ πρὸς Δυσμάς, ὡς σημειοῦται εἰς τὸ σχέδιον. Ὡς παρετηρήθη ἄνωτέρω, τὸ περιεχόμενον τοῦ κτηρίου δὲν διεσώθη και γεννᾶται τὸ ἐρώτημα εἰς τί εἶναι δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιοεῖτο τὸ μεγαροειδὲς τοῦτο κτίσμα. Νομίζω ὅτι πειστικὴν ἀπάντησιν παρέχει ἡ πλήρης κατανόησις τοῦ κτηρίου τούτου μὲ τὰ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικά του.

Ταῦτα, ἀποτελοῦντα τὴν ἰδιομορφίαν του, εἶναι ἡ κάτοψις του, τὸ ὅτι δηλαδὴ εἰς τὴν πρώτην ἀρχιτεκτονικὴν φάσιν τοῦ χώρου ἦτο ἐν και μόνον αὐτοτελὲς και ἀνεξάρτητον μέγαρον ἰδρυμένον εἰς μεγάλην αὐλήν, τὸ πρὸ τῆς αἰθούσης του ἰσόπεδον, αὐτὴ ἡ αὐλὴ και ὁ περὶ αὐτὴν περίβολος. Αἱ ἰδιομορφίαι αὐταὶ ἐν τῷ συνόλῳ των ἐπιδέχονται μίαν και μόνην ἐξήγησιν, ὅτι τὸ κτίσμα προωρίζετο δι' εἰδικὴν και οὐχὶ τόσον συνήθη χρῆσιν. Πρὸς τούτοις ἀποκλείουν οἰανδήποτε ἄλλην δυνατὴν ἐκδοχὴν. Δὲν εἶναι π.χ. δυνατὸν νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι εἶναι ἐν ἀνάκτορον πρὸς χρῆσιν τοῦ ἀνακτος, διότι λείψανα ἀνακτόρου εὔρεθησαν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, ὅπου συνήθως ἰδρύνοντο τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα περιελάμβανον πολλὰ διαμερίσματα. Ἄλλ' οὐδὲ και ὡς οἴκημα δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ, διότι ἡ κάτοψις του και τὸ μοναδικὸν του δωμάτιον δὲν ἔχουν καμμίαν ὁμοιότητα ἢ σχέσιν πρὸς τὰς μέχρι τοῦδε ἀνασκαφείσας μυκηναϊκὰς οἰκίας, αἱ ὁποῖαι κατὰ κανόνα περιλαμβάνουν περισσότερα τοῦ ἐνὸς δωμάτια και δὲν ἐκτίζοντο εἰς περικλείστους αὐλάς. Ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ κτίσμα ἦτο οἰκία, τότε θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο οἰκία ἄρχοντος, διότι πῶς ἄλλως θὰ ἐξηγηθοῦν ἡ αὐλὴ και ὁ περίβολος; Ἄλλὰ οἰκία ἄρχοντος ἀποτελουμένη ἐξ ἐνὸς και μόνον δωματίου εἶναι ἀδιανόητος. Τὸ πρὸ τῆς αἰθούσης του ἰσόπεδον (platform) εἶναι μοναδικὸν στοιχεῖον ἀχρηστον εἰς οἰκίαν, χρησιμώτατον ὅμως διὰ ναόν, ὡς βάσις βωμοῦ ὑπαιθρίου. Ἡ θέσις τοῦ κτηρίου ἐπὶ ἀποτόμου κλιτύος, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπὶ αἰῶνας ἰδρύνοντο τὸ ἐν κατόπιν τοῦ ἄλλου ἱερὰ κτήρια παρουσιάζοντα δυσκόλους, σχεδὸν ἀνυπερβλήτους διὰ τοὺς χρόνους, τεχνικὰς δυσχερείας, ἐνῶ ὀλίγον πέραν τῆς

κλιτύος υπῆρχεν εὐρύς χῶρος κατάλληλος διὰ τὴν οἰκοδομὴν ναοῦ, ὑποβάλλει τὴν σκέψιν ὅτι ἕτερος λόγος προερχόμενος ἐκ τῆς χρήσεώς του ἐπέβαλε τὴν χρῆσιν τῆς κλιτύος. Ὁ λόγος δὲ αὐτὸς ἦτο ὅτι ὁ χῶρος ἐκεῖνος εἶχε καθαγιασθῆ ἀπὸ μακροχρόνιον θρησκευτικὴν χρῆσιν.

Ἐὰν νῦν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Ἐλευσίνος, θὰ φθάσωμεν πλησιέστερον πρὸς τὴν λύσιν. Ἡ τοπικὴ αὐτὴ παράδοσις περιελήφθη εἰς τὸν λεγόμενον Ὀμηρικὸν Ὑμνον πρὸς Διμήτηρα, τὸν ποιηθέντα ἴσως περὶ τὸ 600 π.Χ. Κατ' αὐτὸν ἡ Δημήτηρ ὥρισεν τὸν χῶρον εἰς τὸν ὁποῖον ἔπρεπε νὰ ἰδρυθῆ ὁ ναὸς τῆς καὶ ἡ διαταγὴ τῆς, ρητὴ καὶ σαφής, περιλαμβάνεται εἰς τρεῖς στίχους (στ. 270-272):

*Ἄγε μοι νηὸν τε μέγαν καὶ βωμὸν ὑπ' αὐτῶ
τευχόντων πᾶς δῆμος ὑπαὶ πόλιν αἰπύ τε τείχος
Καλλιχόρου καθύπερθεν ἐπὶ προὔχοντι κολωνῶ³⁶.*

Ἡ θέσις τὴν ὁποῖαν κατέχει τὸ μέγαρον ἀντιστοιχεῖ πλήρως πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς Δημήτηρος ὑποδειχθεῖσαν περιοχὴν κάτωθεν τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἐπὶ ἐξάρματος τῆς δυτικῆς κλιτύος τοῦ λόφου. Κατὰ τὴν παράδοσιν (στ. 302-304) ὁ ναὸς ἐκτίσθη, ὡς ὥρισεν ἡ θεὰ καὶ ἡ:

*..... ξανθὴ Δημήτηρ
ἐνθα καθεζομένη μακάρων ἀπὸ νόσφιν ἀπάντων
μίμνε πόθω μινύθουσα βαθυζώνιοιο θυγατρός.*

Ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Διὸς Ἑρμῆς ἀναφέρει εἰς τὸν (Ἄϊδην) Πλούτωνα ὅτι ἡ Δημήτηρ μακρὰν τῶν θεῶν θυώδεις ἐνδοθι νηοῦ ἦσται. Ὁ δόμος τοῦ μεγάρου ἦτο ἀρκετὸς διὰ νὰ μείνῃ ἡ θεὰ καὶ τὸ πρὸ τῆς αἰθούσης ἰσόπεδον κατάλληλον διὰ νὰ ὑποβαστάσῃ τὸν βωμὸν τῆς. Ἡ περίκλειστος αὐλὴ παρῆχε χῶρον εἰς τὸν ὁποῖον, προσερχόμενοι οἱ κάτοικοι τῆς Ἐλευσίνος, παρηκολούθουν τὰ σεμνὰ ὄργια τῆς θεᾶς (στ. 478-479):

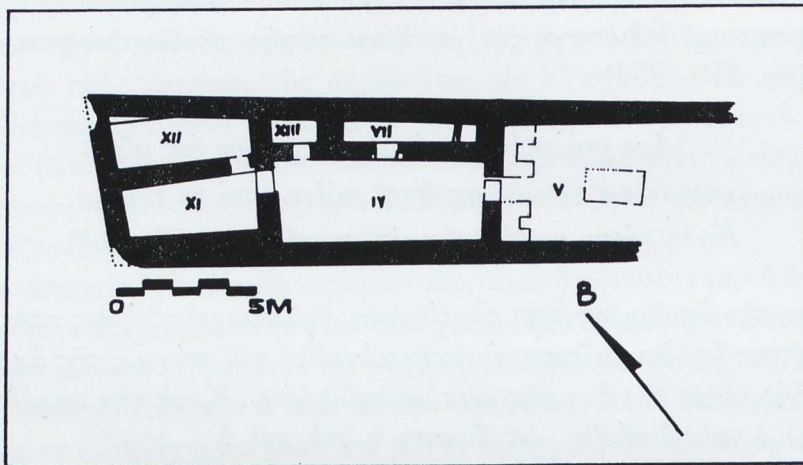
*τὰ τ' οὐ πως ἔστι παρεξ[ί]μεν [οὔτε πυθέσθαι],
οὔτ' ἀχέειν.*

Ἡ κατὰ τὴν παράδοσιν παραμονὴ τῆς θεᾶς καθηγίασε τὸν χῶρον ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἦτο ἰδρυμένος ὁ πρῶτος ναὸς καὶ διὰ τοῦτο ἄνωθεν τοῦ χώρου ἐκεί-

νου ιδρύθησαν ἀλληλοδιαδόχως τὰ Τελεστήρια τῆς Ἐλευσίνος κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Αἱ ἰδιομορφίαι τοῦ μεγάρου καὶ ἡ τοπικὴ τῆς Ἐλευσίνος παράδοσις, τὴν ὁποίαν τόσον πιστῶς διετήρησαν οἱ κάτοικοι τῆς ἐπὶ χιλιετίας, ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ κτίσμα ἦτο ναός, εἰς τῶν σπουδαιοτέρων ναῶν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς³⁷.

Εἰς τὴν νῆσον Κέα ὁ καθηγητὴς J. Caskey ἀνέσκαψεν ἀκόμη ἀρχαιοτε-

Εἰκὼν 9. YE I ναὸς Κέας. Κάτοψις (κατὰ J. L. Caskey).

ρον ναόν, ἡ ἀρχὴ τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι ἀνάγεται εἰς τὴν YE I περίοδον³⁸ (εἰκ. 9). Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀριθμὸν συνεχομένων δωματίων, σχηματιζόντων συμπαγῆς τετράπλευρον συγκρότημα, τὸ ὁποῖον διεσώθη εἰς μῆκος 23 μέτρων καὶ πλάτος 6 μέτρων. Ἡ ἀνατολικὴ του πλευρὰ ἠφανίσθη ὑπὸ τῆς θαλάσσης, εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι εἰς αὐτὴν ἦτο ἡ εἴσοδος τοῦ συγκροτήματος. Ἡ εἴσοδος αὕτη ἦτο εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰν μακροῦ δωματίου (εἴδους προδόμου, εἰκ. 9, ἀρ. V), εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὁποίου διασώζεται τετράπλευρον πόδιον περὶ τὸ ὁποῖον εὑρέθησαν πολλὰ τεμάχια πηλίνων γυναικείων ἀγαλματίων, ὕψους κυμαινομένου μεταξὺ 0.40 καὶ 0.55 μ. Εἰς τὸν βορειοδυτικὸν του τοῖχον διεσώθησαν θρανία ἐκατέρωθεν θύρας ἧτις ἔφερον εἰς τὸ ἐσώτερον δωματίον ἀρ. IV. Κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ δωματίου ἐκείνου διεσώθησαν δύο μικρὰ καὶ στενὰ διαμερίσματα, XIII καὶ VII, ἐνῶ πέραν τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς του εὑρέθησαν τὰ θεμέλια τῶν μικρῶν δωματίων XI καὶ XII (εἰκ. 9). Τὰ δύο μικρὰ δωμάτια XI καὶ XII φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν τὸν ἀρχικὸν ναόν, εἰς τὸν ὁποῖον βραδύτερον προσε-

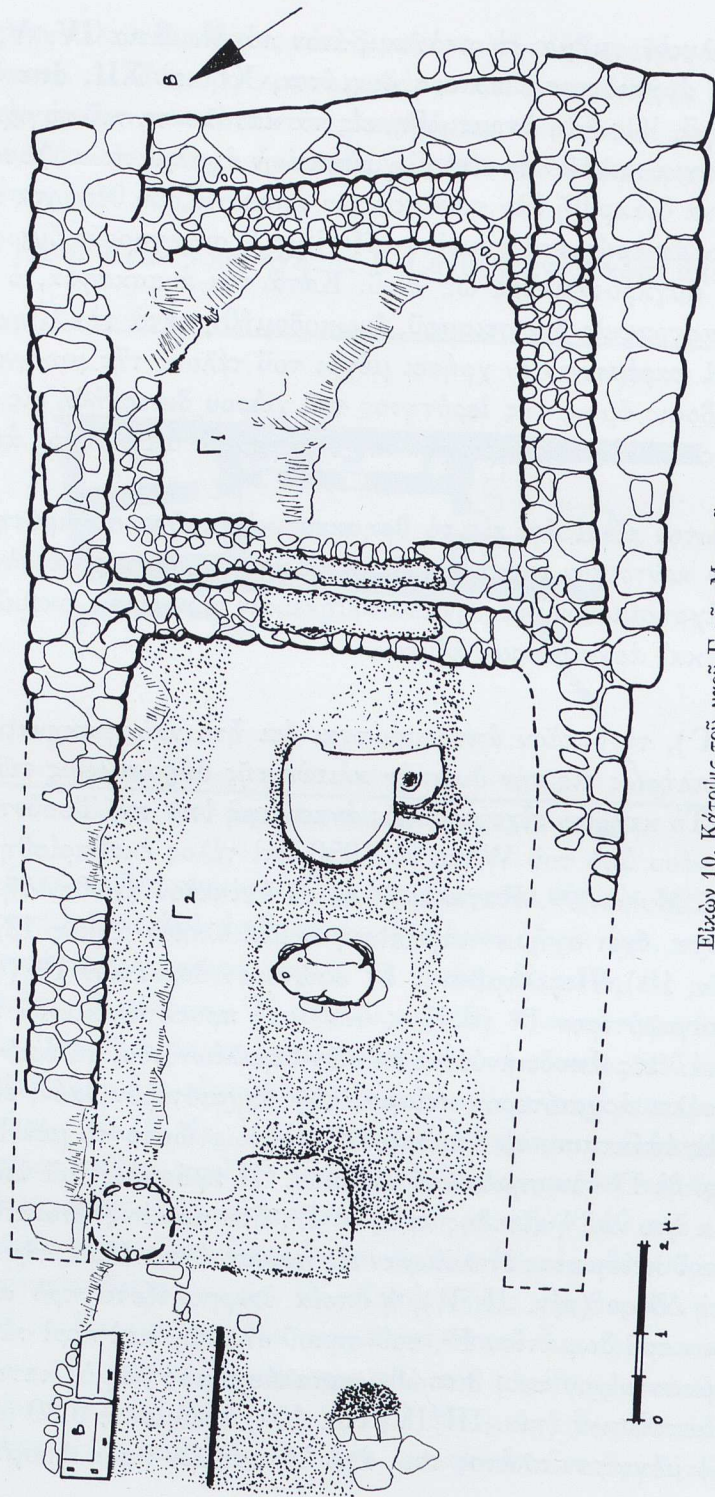

τέθη τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τὸ περιλαμβάνον τὰ δωμάτια IV, V, VII καὶ XIII. Τότε τὰ ἀρχαιότερα ἐσώτερα δωμάτια, XI καὶ XII, ἀπετέλεσαν τὸ ἄδυτον τοῦ ἱεροῦ. Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, εἰς τὰ κατάλοιπα τοῦ συγκροτήματος εὐρέθησαν τεμάχια πολλῶν ἐκ πηλοῦ γυναικείων ἀγαλματίων. Δυστυχῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῇ ἐὰν τινὰ τούτων ἀπεικονίζουν θεότητα καὶ ποίαν, ἢ ἐὰν ὅλα ἦσαν ἀφιερώματα (votive offerings), συνηγοροῦν ὅμως ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ συγκροτήματος ὡς ναοῦ. Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, ὁ ἀρχαιότερος ναὸς, καταστραφεὶς διὰ σεισμοῦ, ἀνωκοδομήθη κατὰ τὴν 13ην π.Χ. ἑκατονταετίαν καὶ παρέμεινεν ἐν χρήσει μέχρι τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἡ παράδοσις ὅμως τῆς ἱερότητος τοῦ χώρου διετηρήθη εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ εἰς τὴν περιοχὴν του ἐλατρεύετο ὁ Διόνυσος ἀπὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος.

Ἄξιοσημειώτον εἶναι ὅτι εἰς τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο συγκρότημα ἔχομεν ὄχι μόνον τὸν κεντρικὸν σηκὸν ναοῦ, ἀλλὰ καὶ μικρὰ περὶ αὐτὸν δωμάτια, τὰ ὁποῖα θὰ ἐχρησίμευσαν διὰ τὴν ἐναποθήκευσιν τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀναθημάτων, ὡς καὶ ἀρχαιότερον ἄδυτον.

Κτήριον (Γ), τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύεται ὅτι ἦτο ναὸς μυκηναϊκῶν χρόνων ἀπεκαλύφθη πλήρως εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὸν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηναῶν (πίν. II, Γ). Τὸ κτήριο εἶχε μερικῶς ἀνασκαφῆ ὑπὸ τοῦ Τσουντα, τὸ 1886, ἠρουνήθη ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ Wace τὸ 1950 καὶ τέλος ἐκαθαρίσθη πλήρως τὸ 1972 ὑπὸ τοῦ Μυλωνᾶ³⁹. Καταλαμβάνει τὸ ἐπίπεδον ἄνωθεν τῆς λεγομένης οἰκίας Τσουντα, ἔχει σχῆμα τετράπλευρον καὶ ὀλικὸν μῆκος 13.40 μ. (πίν. II, Γ καὶ εἰκ. 10). Περιλαμβάνει ἐν ἐσώτερον δωμάτιον Γ¹ (4.90 × 3.20 μ.) καὶ ἐν μεγαλύτερον Γ² (6.45 × 4.50 μ.) προεκτεινόμενον πρὸς τὰ βορειοανατολικά. Ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν θεμελίων του, τὸ ἐσώτερον δωμάτιον Γ¹ ἀπετέλει ἀρχαιότερον κτίσμα, τὸν ἀρχαιότερον ναόν, εἰς τὸ ὁποῖον προσετέθη ὡς ἐπέκτασις τὸ δωμάτιον Γ², οὕτως ὥστε τὸ μὲν Γ¹ ἀπετέλεσε τὸ ἄδυτον, τὸ δὲ Γ² τὸν σηκὸν τοῦ ναΐσκου. Ἡ πρόσοψις τοῦ νεωτέρου κτηρίου, ἢ ὁποῖα ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος πρὸς τὸ Γ², ἦτο τελείως ἀνοικτὴ, οἱ δὲ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ κτίσματος ἐτελείωναν εἰς παραστάδας. Πρὸς τὴν εἴσοδον ἔφερε «πομπικὴ ὁδός» (πίν. II, Β), ἢ ὁποῖα ἐτερματίζετο πρὸ αὐτῆς. Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ δωματίου Γ², τοῦ σηκοῦ δηλαδή, καὶ περὶ τὰ 0.80 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου μεσοτοίχου του, διεσώθη πεταλόσχημος βωμὸς κατεσκευασμένος ἐκ πηλοῦ καὶ πλέσιας (πίν. III, IV, εἰκ. 10), ὑψοῦμενος 0.20 μ. ἄνωθεν τοῦ δαπέδου. Τὸ μέγιστον πλάτος του, ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, ἀνέρχεται

Εικόνη 10. Κάροψις τοῦ νοῦ Γ τῶν Μυκηρῶν.

εἰς 1.29 μ., ἐνῶ τὸ μέγιστον μῆκος του, ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, ἰσοῦται πρὸς 1.33 μ. Εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ βωμοῦ προσετέθη κυκλοτερῆς ἐπέκτασις ἔχουσα εἰς τὸ κέντρον τῆς βύθισμα κυκλικόν, διαμέτρου 0.16 μ. Περὶ τὰ 0.09 μ. πέραν τῆς νοτιοδυτικῆς ἐπεκτάσεως διατηρεῖται κεχρισμένος ἡμι-κυλινδρικός συμπαγῆς ὄγκος, δημιουργῶν βαθεῖαν αὐλάκα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπεκτάσεως. Ἡ αὐλαξ συνεχίζεται καὶ πέραν τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων, κατὰ δὲ τὸν Wace κατέληγεν εἰς στόμιον ἀμφορέως κεχωσμένον εἰς τὴν γῆν⁴⁰. Ἡ ἐλαφρῶς κοίλη ἐπιφάνεια τοῦ βωμοῦ, ὡς καὶ τὰ τοιχώματά του, φέρουν ἐπάλληλα στρώματα χρίσματος, ἔτι δὲ ἡ ἐπιφάνειά του διατηρεῖ ἀκόμη ἐλαφρὰ καὶ ἐπιπόλαια ἴχνη πυρός.

Περὶ τὰ 0.82 μ. πρὸς Βορρᾶν τοῦ βωμοῦ καὶ εἰς τὸν ἄξονα τοῦ Γ² εὐρέθη κατὰ χώραν ὀγκόλιθος (1.15 × 0.70 × 0.65 μ.) στερεωμένος διὰ λίθων (σφηνῶν) ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὑπὸ τὸ δάπεδον βράχου (πίν. II καὶ εἰκ. 10). Ἡ ἐπιφάνειά του, ὑψουμένη περὶ τὰ 0.25 μ. ἀνωθεν τοῦ δαπέδου, εἶναι ἀκατέργαστος καὶ ἀνώμαλος, τοῦτο δέ, ὡς καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ὀγκόλιθου καὶ ἡ πλήρης ἀνομοιότης του πρὸς τὰς γνωστὰς μυκηναϊκὰς βάσεις κίωνων, ἀποκλείουν τὴν χρῆσιν του ὡς βάσεως κίονος ἢ καὶ κτιστοῦ στύλου (πίν. III). Προφανῶς ἦτο ὀγκόλιθος σφαγιασμῶν («slaughtering stone»), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐσφαγιάζοντο τὰ προσφερόμενα εἰς τοὺς θεοὺς ζῶα. Ἡ προέκτασις τοῦ βωμοῦ μὲ τὸ κυκλικὸν βύθισμα ἐχρησίμευε βεβαίως διὰ σπονδὰς εἰς τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποιοεῖτο τὸ αἷμα τῶν θυμάτων.

Οἱ βράχοι τῆς κλιτύος ἐκτείνονται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δωματίου καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του περὶ τὸ μέτρον. Τὰ προεξέχοντα τμήματά των εἶχον καλυφθῆ διὰ πηλοῦ ἀναμείκτου μὲ πλέσιαν καὶ οὕτως ἐδημιουργεῖτο θρανίον, ὕψους 0.45 μ., μέσου δὲ πλάτους ἑνὸς μέτρου. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θρανίου ἦτο κεχρισμένη μὲ κονίαμα ἐξ ἀσβέστου καὶ ἀσπροχώματος. Ἴσως εἰς τὸ θρανίον τοῦτο ἀπετίθεντο ἱερὰ σκεύη καὶ ἄλλα ἀντικείμενα χρήσιμα εἰς τὴν λατρείαν. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνασκαφὴν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ, ἐάν, εἰς ὑστερωτέρους τῆς ἀρχικῆς χρήσεως τοῦ σηκοῦ Γ² χρόνους, τὸ κονίαμα τῆς ἐπιφανείας τοῦ θρανίου ἐπεξετάθη πρὸς Δυσμὰς διὰ νὰ καλύψῃ τὴν ὅλην ἑκτασιν τοῦ δωματίου καὶ αὐτὸν τὸν βωμὸν καὶ τὸν ὀγκόλιθον. Τὸ ὅτι ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ εἶχεν ὑψωθῆ, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ δάπεδα τῆς «πομπικῆς ὁδοῦ» καὶ τὸ ὕψος εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν τὰ ἴχνη τοῦ ξυλίνου οὐδοῦ τῆς θύρας πρὸς «τὸ ἄδυτον».

Τὸ ἄδυτον Γ¹ εἶχε σκαφῆ μέχρι τοῦ βράχου πρὸ πολλοῦ καὶ οὐδὲν εὐρέθη κατὰ τὰς νεωτέρας ἐρεῦνας. Ἐξ αὐτοῦ ὅμως προέρχεται ἡ ἐκ γύψου γραπτὴ

πλίνθος λατρείας τοῦ δικύκλου παλλαδίου (πίν. VI). Εἰς τὰ ἐκ τοῦ δωματίου τούτου ἀρχικῶς ἀπορριφθέντα χρώματα εὐρέθη τὸ τμήμα γραπτῆς μικρογραφίας ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται κρανοφόρος θεὰ κρατοῦσα πρὸς τοῦ στήθους τῆς μικρὸν γρῦπα⁴¹ (πίν. VII). Αἱ γραπταὶ αὐταὶ παραστάσεις ἀποδεικνύουν, πλὴν τῶν διασωθέντων θεμελιῶν, τὴν ἱερότητα τοῦ μικροῦ δωματίου.

Ὡς εἶδομεν, πρὸς τὸν ναὸν ἔφερε πομπικὴ ὁδὸς (πίν. II, B, B). Πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ὄμω, εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ, διεσώθησαν τὰ λείψανα τετραπλεύρου βωμοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω (πίν. II, Δ).

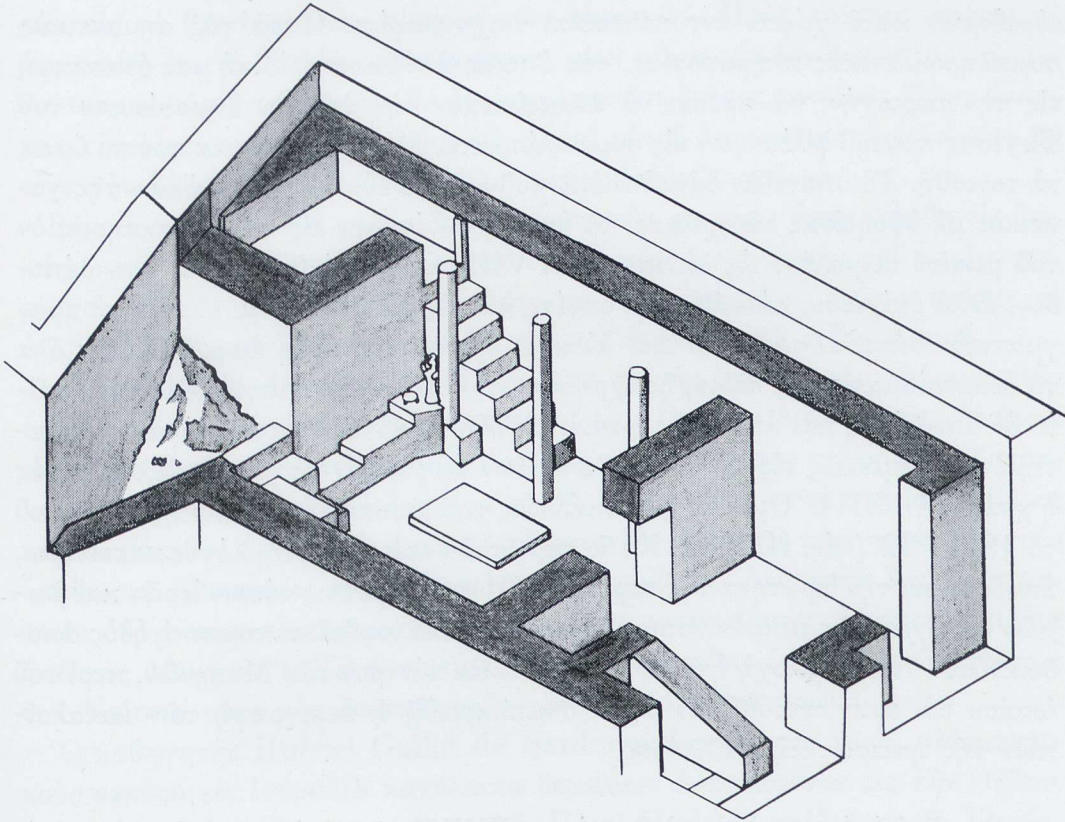
Εἰς τὴν αὐλὴν τῆς λεγομένης «Οἰκίας Τσουντα» (πίν. II, A) ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος ἀνέφερε τὴν ὑπαρξίν δύο πωρίνων λίθων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν «κεκοιλωμένοι οὕτως ὥστε ν' ἀποτελοῦν λεκάνην ἀβαθῆ, διαμέτρου 0.40 μ., ἔχουσαν ἐν τῷ μέσῳ ὀπὴν σχήματος φύλλου κισσοῦ, ἧς τὸ μέγιστον ἄνοιγμα εἶναι 0.16 μ. Τὸ ὑπὸ τὴν λεκάνην ἔδαφος εἶναι κοῖλον μέχρι βάθους 0.35 μ. περίπου. Ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν λεκάνην κοιλότητος ὅμως ἐξήχθη γῆ τεφρώδης ἀναμειγμένη μετ' ἀνθράκων καὶ τινων ὀστῶν· ἔνεκα τούτου δέν μοι φαίνεται ἀπίθανον νὰ εἶναι βόθρος πρὸς θυσίας»⁴². Εἶναι ἄραγε ὁ βόθρος αὐτὸς ἀρετὸς διὰ νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ οἶκημα, εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ὁποίου εὐρέθη, ὡς ἱερὸν - ναός; Τοῦτο εἶναι ἀβέβαιον.

Ἐπίσης ἀδύνατος ἀποδείξεως εἶναι καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς «temple», ναοῦ, τοῦ ὑπογείου δωματίου τοῦ ἀνασκαφέντος ὑπὸ τοῦ Taylour τὸ 1968 καὶ 1969⁴³ (πίν. II, T). Ἐπὶ τοῦ παρόντος θὰ ἀποκαλέσωμεν τοῦτο δωμάτιον τῶν εἰδώλων. Αὐτὸς ὁ ἀνασκαφεὺς λέγει ὅτι τὸ κτίσμα τοῦτο εἶναι «one of the most original rooms on any Mycenaean site». Πράγματι δὲ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν κύριον δωμάτιον, μήκους 5.10 μ. καὶ πλάτους 4.20 μ. ἡ βορειοανατολικὴ πλευρὰ του κατέχεται ὑπὸ στενῆς κλίμακος, ἡ ὁποία φέρει εἰς μικρὸν ἀνώγειον διαμέρισμα, περίπου 2 × 2 μ. (πίν. II, T καὶ εἰκ. 11). Εἰς τοῦτο εὐρέθη ἀριθμὸς ἰδιορρυθμῶν πηλίνων εἰδώλων μοναδικοῦ τύπου, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐστοιβαγμένα ἀτάκτως⁴⁴. Λόγω τῆς βραχύδους περιοχῆς, τὸ ὑπερῶον τοῦτο δωμάτιον προεκτείνεται πρὸς Βορρᾶν πέραν τοῦ ὀπισθίου βορείου τοίχου τοῦ μεγάλου δωματίου, μεταξὺ δὲ τῶν τοίχων καὶ τοῦ πρὸς Βορρᾶν καὶ τὰ Βορειοδυτικὰ συγκροτήματος ἀφέθη τριγωνικὸς χώρος πληρῶντος σχεδὸν διὰ κατωφερικῶς βαίνοντος βράχου. Τὸν χώρον τοῦτον ὁ Taylour ὠνόμασεν «alcove», κόγχην, καὶ ἀπέδωκεν εἰς ταύτην θρησκευτικὴν ιδιότητα καὶ σημασίαν. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀμφίβολον. Ὡς δὲ παρε-

τήρησα κατὰ τὴν ἀνασκαφήν, δὲν ὑπῆρχεν ἄνοιγμα ἀπὸ τοῦ δωματίου πρὸς τὸν τριγωνικὸν χῶρον⁴⁵.

Ὁ χῶρος τῆς κλίμακος διεκρίνετο τοῦ λοιποῦ δωματίου τῶν εἰδώλων διὰ σειρᾶς τριῶν κιόνων τεθειμένων κατὰ μῆκος καὶ πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, εἰς δὲ τὸν βόρειον καὶ δυτικὸν τοῖχον διεσώθησαν θρανία κλιμακωτά (εἰκ. 11). Ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου τούτων εὐρέθη εἶδωλον κατὰ χῶραν (πίν.

Εἰκὼν 11. Μυκῆναι. Θρησκευτικὸν κέντρον. Δωμάτιον T μετὸν ὑπερῶν ἀποθέτην τῶν εἰδώλων (κατὰ W. Taylour).

VIIIδ) πρὸ τοῦ ὁποίου ἔκειτο τράπεζα προσφορῶν⁴⁶. Εἰς τὸ μέσον τοῦ δωματίου διατηρεῖται χαμηλὴ κεχρισμένη τετράπλευρος ἐξέδρα (dais) ἐκ πηλοῦ, ἣτις ἴσως ἦτο ἐστία, ἀλλὰ ἡ ἐπιφάνειά της δὲν φέρει ἴχνη πυρὸς ἢ πυρακτώσεως (εἰκ. 11). Πρὸ τοῦ δωματίου ἀπεκαλύφθη εὐρὺς πρόδομος.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ κτίσμα εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ τὰ εἰς αὐτὸ εὐρεθέντα εἶδωλα ἀξιοσημεῖωτα. Τὸ ἐρώτημα ὅμως παραμένει: εἶναι

τὸ κτίσμα ναὸς ἢ ἀπλῶς ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἀποθήκευσιν τῶν εἰδώλων ὡσάκις δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο; Ἴσως, ὅταν τὸ κτίσμα δημοσιευθῆ ὡς πλῆρως, θὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωσις τῆς χρήσεώς του. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῆ καὶ διὰ τὰ διαμερίσματα τὰ ἀνασκαφέντα ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ Taylour πρὸς Δυσμᾶς τοῦ δωματίου τῶν εἰδώλων. Πλατὺς διάδρομος, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν μας, χωρίζει τὸ δωμάτιον τῶν εἰδώλων ἀπὸ τὰ διαμερίσματα αὐτά (πίν. Π, Τ¹). Ἐν τούτων ἐθεωρήθη ὡς ναῖσκος (shrine) καὶ εἰς ἄλλο εὑρέθησαν κατὰ χώραν ἐντυπωσιακαὶ τοιχογραφίαι. Παρὰ τὰς σημαντικὰς συμπληρωματικὰς πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἀπέδωσεν ἡ ἰδική μας ἀνασκαφὴ εἰς τὴν περιοχὴν, θὰ πρέπει νὰ ἀναμείνωμεν τὴν τελικὴν δημοσίευσιν τοῦ Taylour προτοῦ φθάσωμεν εἰς συμπεράσματα. Μία λεπτομέρεια πρέπει ὅμως νὰ τονισθῆ. Τὸ ὑποτεθὲν δάπεδον ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρέθη τὸ εἰδῶλιον τῆς γυναικὸς μὲ ὑψωμένας τὰς χεῖρας, τὸ ὁποῖον συντέτιεν εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ μικροῦ δωματίου ὡς shrine (πίν. VIIIα), ἀπεδείχθη ὅτι δὲν ἦτο δάπεδον, ἀλλὰ ἐπίχωσις κάτωθεν τῆς ὁποίας καὶ εἰς βάθος 0.45 μ. εὑρέθη τὸ πραγματικὸν δάπεδον τὸ 1973. Δὲν δύναται ὅμως νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ὅλα τὰ διαμερίσματα τῆς περιοχῆς ἐχρησίμευον διὰ θρησκευτικούς σκοπούς, τοῦτο δὲ ἀπεδείχθη καὶ ἀπὸ τὴν εὔρεσιν, εἰς δύο ἐξ αὐτῶν, κατὰ χώραν τοποθετημένων ἐπιμελῶς εἰς τὰ δάπεδα στομίων ἀμφορέων χρησίμων διὰ σπονδὰς ἢ χοᾶς (πίν. XII). Ὁμοίως ἡ ἀποκάλυψις τοῦ κυκλικοῦ τῶν Μυκηνῶν βωμοῦ τὸ 1971 - 72 (πίν. Π, Κ καὶ Χ)⁴⁷, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω, ἀποδεικνύει τὴν ἱερότητα τῆς περιοχῆς. Ἡ συσσώρευσις τόσων ἱερῶν καὶ βωμῶν εἰς σχετικῶς μικρὰν περιοχὴν καὶ ἡ ἀποκαλυφθεῖσα πομπικὴ ὁδὸς ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ περιοχὴ ἦτο τὸ θρησκευτικὸν κέντρον τῶν Μυκηνῶν, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ πραγματευθῶμεν ἀφοῦ συμπληρωθῆ ἡ περιγραφή τῶν καταλοίπων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

Εἰς τὴν Ἀσίνην καὶ εἰς τὸ δωμάτιον XXXII τῆς οἰκίας G ὁ Persson ἀνεσκαψεν οἰκιακὸν ἱερόν, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ὀνομασθῆ προσκυνητᾶριον ἢ εἰκονοστάσιον κατὰ τὴν σημερινὴν συνήθειαν. Εἰς τὴν βορείαν γωνίαν τοῦ δωματίου τούτου ὁ Persson ἀπεκάλυψε θρανίον, ὕψους 0.57 μ., μήκους 1.60 μ. καὶ πλάτους 0.50 μ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ πρὸ τοῦ ὁποίου ἀνεῦρεν ἐξ εἰδώλια, ἀριθμὸν ἀγγείων καὶ λίθινον πέλεκυν. Μεταξὺ τῶν εἰδωλίων εἶναι καὶ κεφαλὴ ἀνδρική (κατὰ τὸν Evans γυναικεία) εἰς τὴν ὁποίαν ἀπέδωσαν τὸν τίτλον «Lord of Asine»⁴⁸. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι τὰ εὑρεθέντα ἀντικείμενα ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ λατρείαν. Ὁ λίθινος πέλεκυς, τυπικὸν ἐργα-

λειον τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τοὺς λατρευτικούς διπλοὺς πελέκεις τῆς μινωικῆς λατρείας. Εἶναι δὲ ἄξιον ἰδίας προσοχῆς ἡ ἀπουσία τοῦ μινωικοῦ τούτου συμβόλου ἀπὸ χώρον ὅπου ἐτελεῖτο οἰκογενειακὴ λατρεία. Τὰ εὐρεθέντα ἀγγεῖα θέτουν τὸν ἱερὸν χώρον εἰς ΥΕ III Γ χρόνους. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι μόνον τμημα ΥΕ III Γ ἀμφορέως εὐρέθη ἐνσφηνωμένον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ θρανίου. Προφανῶς ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ χοάς. Κατὰ τοῦτο ὁμοιάζει πρὸς τὰ στόμια ἀμφορέων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς τὸ θρησκευτικὸν κέντρον τῶν Μυκηνῶν. Πρὸς τούτοις πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ θρανίον καταλαμβάνει μίαν μόνον γωνίαν δωματίου, τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ὁποίου θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὰς ποικίλας ἄλλας ἀνάγκας τῆς οἰκογενείας. Τὸ θρανίον μὲ τὰ ἐπ' αὐτοῦ λατρευτικὰ ἀντικείμενα θὰ εἶχε τὴν θέσιν τοῦ «εἰκονοστασίου» κατοικίας τῶν χρόνων μας.

Ὅμοια περίπου ἱερὰ γωνία διὰ λατρευτικούς σκοποὺς ἀπεκαλύφθη εἰς δωματίον τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Μπερμπατίου, βραχεῖαν περιγραφὴν τοῦ ὁποίου παρέσχεν ὁ Nilsson⁴⁹. Πλήρης ἀξιολόγησις τοῦ εὐρήματος τούτου πρέπει νὰ ἀναβληθῇ, μέχρις ὅτου δημοσιευθῇ πλήρως ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκισμοῦ.

Εἰς τὸ Μάλθι-Δώριον ὁ M. N. Valmin ἐδέχθη τὴν ὑπαρξιν ναῖσκου, τὸν ὁποῖον μάλιστα ὠνόμασε καὶ «shrine of the Double Axe», τοῦτο δὲ διότι εἰς τὰ κατάλοιπα δωματίου οἰκίας ἀνεῦρε χαλκοῦν διπλοῦν πέλεκυν καὶ ὄστρακα συσσωρευμένα ἐπὶ τοῦ δαπέδου του⁵⁰. Ἀλλὰ κατὰ τε τὸ σχῆμα, τὸ βάρος καὶ τὸ μέγεθος ὁ χαλκοῦς ἐκεῖνος πέλεκυς δὲν διαφέρει τῶν πελέκεων τοὺς ὁποίους οἱ Μυκηναῖοι ἐχρησιμοποιοῦν ὡς ἐργαλεῖα. Δείγματα διπλῶν πελέκεων - ἐργαλείων εἶναι γνωστὰ ἀπὸ διαφόρους μυκηναϊκοὺς οἰκισμοὺς καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τὰς Μυκήνας⁵¹. Τὰ ἀντικείμενα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ἡ ὑπόθεσις τοῦ Valmin οὔτε τὴν δικαιολογοῦν οὔτε τὴν ἀποδεικνύουν.

Ὁ καθηγητὴς Hubert Gallet de Santerre ἀνεγνώρισε τρεῖς «Μυκηναϊκοὺς ναοὺς» εἰς ἰσάριθμα κατάλοιπα θεμελίων ἀνασκαφέντα εἰς τὴν Δῆλον, σημειούμενα διὰ τῶν γραμμάτων Αε, Γ καὶ Η εἰς τὰ σχέδιά του⁵². Τὸ «ἱερὸν» Αε, εὐρεθὲν ὑπὸ τὸ Ἄρτεμίσιον, διατηρεῖται εἰς πολὺ μικρὸν τμημα. Ὑπετέθη ὅτι ἀρχικῶς εἶχε μῆκος 15.30 μ. καὶ πλάτος 2.65 μ. Οὐδὲν εὐρέθη μεταξὺ τῶν θεμελίων του, ὑποδεικνύον τὴν ἱερότητά του, ἀλλὰ ὑπετέθη ὅτι τὰ χρυσᾶ καὶ τὰ ἐξ ἐλέφαντος ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν τὸ 1928 καὶ τὸ 1946, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ λατρευτικὸς ἐκ φύλλου χαλκοῦ διπλοῦς πέλεκυς, ἀνῆκον εἰς ναῖσκον καὶ ὅτι ὁ ναῖσκος ἐκεῖνος εἶναι τὸ κτήριον Αε. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη βεβαίως δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ, ἐν ἀντιθέσει μάλιστα προβάλλεται τὸ ἐρώτημα πῶς εἶναι δυνατόν νὰ βεβαιωθῇ ἡ κάτοψις κτηρίου,

τοῦ ὁποίου μόνον ἡ μία μακρά του πλευρὰ διεσώθη καὶ πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ ὅτι τὰ χρυσᾶ καὶ τὰ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἀντικείμενα ἦσαν ἀφιερωματα ἢ σκεύη ναῖσκου καὶ δὲν ἀνῆκον εἰς πλούσιον ἰδιώτην, ἀκόμη καὶ εἰς ἱερέα, ὁ ὁποῖος τὰ κατέχωσε διὰ νὰ τὰ προφυλάξῃ καὶ νὰ τὰ ἐξασφαλίσῃ;

Καλύτερον ἔχουν διατηρηθῆ τὰ θεμέλια τοῦ κτηρίου Γ, τὸ ὁποῖον ἔχει μακρὸν τετράπλευρον σχῆμα. Δυστυχῶς οὐδὲν εὐρέθη μεταξὺ τῶν θεμελιῶν του ἀποδεικνύον τὴν ἱερότητά του. Ὑπετέθη ὅτι ὁ χώρος του περιεβάλλετο διὰ τοίχου, διὰ περιβόλου, ἀλλὰ μόνον ὀλίγοι λίθοι εὐρέθησαν εἰς δύο μακρὰν ἀλλήλων κείμενα σημεῖα διὰ νὰ ὑποβάλουν τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν. Ἐλάχιστα ὄστρακα εὐρέθησαν διὰ νὰ χρονολογήσουν τὰ θεμέλια. Ἀκόμη ὀλιγώτερον ἀσφαλῆς εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῶν ὀλίγων θεμελιῶν τοῦ κτηρίου Η εἰς ναῖσκον ἢ ἱερόν. Κατ' ἀκολουθίαν τὰ ἐν Δήλῳ ἀνευρεθέντα δὲν ἔχουν τὴν θετικὴν ἀποδεικτικὴν ἀξίαν τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν τὰ ἐκ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος κατάλοιπα.

Τὰ ἀποκαλυφθέντα μέχρι τοῦδε λείψανα εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξίν αὐτοτελῶν ναῖσκων κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Ταύτην ἐπίσης ἀποδεικνύουν καὶ αἱ ἐπὶ τῶν σφενδονῶν δακτυλίων ἐσώγλυφοι παραστάσεις. Οἱ ναῖσκοι τῆς ἐποχῆς ἦσαν σχετικῶς μικρὰ τετράπλευρα κτήρια ἐνίοτε ἰδρυμένα ἐπὶ κρηπίδος. Ἀποτελοῦνται συνήθως ἀπὸ ἓν μόνον δωμάτιον, ἢ μία τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ὁποίου δὲν ἐκλείετο διὰ τοίχου διακοπτομένου ὑπὸ θύρας, ἀλλὰ ἦτο πλήρως ἀνοικτὴ, τοῦτο δὲ ἀπετέλει χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἐνὸς ναῖσκου. Οἱ πλάγιοι τοῖχοι κατὰ τὴν στενὴν ἐκείνην πλευρὰν ἐτερματίζοντο εἰς παραστάδας. Ἡ ἀνοικτὴ αὐτὴ πλευρὰ ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ ναῖσκου. Ἡ στέγη ἄλλοτε μὲν ὑπεβαστάζετο ὑπὸ τῶν πλαγίων τοίχων καὶ ἐσωτερικοῦ κίονος, ἄλλοτε δὲ ὑπὸ τῶν τοίχων μόνον, ὅποτε θὰ εἶχε καὶ μικρὸν πλάτος. Εἰς τὴν Κέα καὶ εἰς τὰς Μυκήνας ἀρχαιότεροι ναῖσκοι ἐνεσωματώθησαν εἰς νεωτέρας προσθήκας καὶ ἀπετέλεσαν τότε τὸ ἄδυτον. Ἐνίοτε περὶ τὸν ναὸν ἰδρύνοντο καὶ ἄλλα δωμάτια, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν ἀποθήκευσιν τῶν σκευῶν καὶ τῶν θησαυρῶν τοῦ ἱεροῦ. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν δακτυλίων, ἐπὶ τῆς στέγης τῶν ναῖσκων ἐτοποθετοῦντο ἱερὰ κέρατα, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύονται ὡς τὰ μόνα σύμβολα ἱερότητος τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας. Διπλοῖ πελέκεις, τὰ σύμβολα τῆς μινωικῆς λατρείας, δὲν χαρακτηρίζουν τὰ ἡπειρωτικὰ ἱερὰ κτίσματα. Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς δὲν μνημονεύονται ναῖσκοι, μολονότι ὑποδεικνύονται ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν. Οὕτως εἰς τὴν πινακίδα Τη 316 τῆς

Πύλου αναφέρονται ὁ Ποσειδῶν, ὁ Ζεὺς, ἡ Ἥρα καὶ ὁ Ἑρμῆς. Εἰς τὴν εἰσαγωγικὴν φράσιν τῆς ἰδίας πινακίδος ὑπονοεῖται, χωρὶς καὶ νὰ ὀνομάζεται, ἱερὸν ἢ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος. Τὰ εἰς τοὺς θεοὺς ἐκείνους ἀναθήματα ἀναφέρονται λεπτομερῶς καὶ ὡς ἐξῆς: διὰ τὸν Ποσειδῶνα, ἐν χρυσοῦν κύπελλον, δύο γυναῖκες· διὰ τὸν Δία, εἰς χρυσοῦς σκύφος, εἰς ἀνὴρ· διὰ τὴν Ἥραν, εἰς χρυσοῦς σκύφος, μία γυνή· διὰ τὸν Ἑρμῆν, ἐν χρυσοῦν κύπελλον, εἰς ἀνὴρ. Τὰ χρυσᾶ κύπελλα θὰ κατετίθεντο εἰς τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν καὶ διὰ τοῦτο προσθῆκαι δωματίων ἦσαν ἀπαραίτητοι.

ΥΠΑΙΘΡΙΑ ΙΕΡΑ - TEMENH

Ἡ ὑπαρξὶς ὑπαιθρίων ἱερῶν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν παραστάσεων τῶν γεγλυμμένων ἐπὶ σφενδονῶν δακτυλίων. Τούτων σπουδαιότεροι εἶναι οἱ ἐξῆς:
 Ὁ ὑπ' ἀρ. 7 (εἰκ. 12) χρυσοῦς δακτύλιος ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν.

Εἰκὼν 12. Σφενδόνη χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 7 ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν.

νῶν⁵³, εὑρεθεὶς ὑπὸ τοῦ Δροσινοῦ τὸ 1877 εἰς μικρὰν πρὸς Νότον ἀπόστασιν τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α, εἶναι ὄχι μόνον λαμπρὸν δεῖγμα τορευτικῆς, ἀλλὰ καὶ θετικὴ πηγὴ γνώσεων. Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς παραστάσεως ὑψοῦται δένδρον πλήρες φύλλων καὶ καρπῶν. Ὑπ' αὐτὸ κάθηται μεγαλοπρεπῆς γυνή (θεὰ τῆς βλαστήσεως καὶ τῶν δένδρων) κρατοῦσα ἄνθη, τὰ ὅποια τῆς προσέφερε

γυνή έρχομένη πρὸς αὐτήν· δευτέρα μετ' αὐτήν γυνή, φέρει κρίνους εἰς ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας διὰ νὰ τοὺς προσφέρῃ ἐπίσης εἰς τὴν καθημένην θεάν. Παρὰ τὴν θεάν διακρίνεται σωρὸς λίθων (βωμὸς) ὄπισθεν τοῦ ὁποίου ἴσταται παιδίσκη προσφέρουσα ἄνθη. Ἐτέρα παιδίσκη εἰκονίζεται ὄπισθεν τοῦ δένδρου. Εἰς τὸ βάθος τῆς παραστάσεως καὶ εἰς ὑψηλότερον σημεῖον εἰκονίζεται διπλοῦς λατρευτικὸς πέλεκυς ἐπὶ ὑψηλοῦ στελέχους καὶ μεταξύ τῶν κεφαλῶν τῶν γυναικῶν ἀνθρωποποιημένον εἶδωλον ὀκτώσχημου ἀσπίδος. Διπλῆ κυματοειδῆς γραμμὴ συμβολίζει τὸν οὐρανόν, ἄνωθεν δὲ τούτου φαίνεται ἥλιος καὶ μῆνη (σελήνη). Εἰς τὸ ἀριστερὸν περιθώριον ἐτέθησαν στοιχηδὸν ἕξ κεφαλαὶ μεγάλου ζώου. Βεβαίως ὁ διπλοῦς πέλεκυς καὶ τὸ παλλάδιον δὲν αἰωροῦνται εἰς τὸν ἀέρα, ἀλλὰ, κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς, εἶναι ἰδρυμένα εἰς τὸ βάθος τῆς παραστάσεως, εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸν θεατὴν.

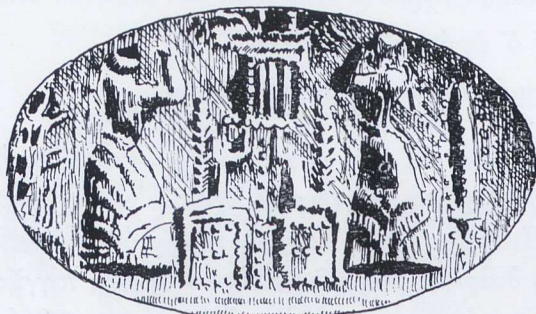
Ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ δακτυλίου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν προφανῶς ἔχομεν παράστασιν ὑπαιθρίου ἱεροῦ⁵⁴ περιέχοντος λατρευτικὰ στοιχεῖα, ἦτοι ἱερὸν δένδρον, βωμὸν ἐκ σωροῦ λίθων, ὀκτώσχημον ἀσπίδα ἀνθρωποποιημένην, ἀκόμη δὲ καὶ διπλοῦν πέλεκυν. Πιστεύω ὅτι ἡ παράστασις τοῦ πελέκεως, κατὰ τρόπον μινωικόν, ἀποδεικνύει, σὺν τῇ τεχνικῇ, ὅτι ἡ σύνθεσις ἐτορνεύθη ὑπὸ Κρητὸς καλλιτέχνου, ὁ ὁποῖος εἰς αὐτὴν προσέθεσε καὶ τὸ μινωικὸν θρησκευτικὸν σύμβολον. Ἡ παρουσία τοῦ ἡλίου καὶ τῆς μῆνης ὑπεράνω τῆς γραμμῆς τοῦ οὐρανοῦ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἱερὸν ἦτο ὑπαίθριον. Αἱ κεφαλαὶ τῶν ζώων συμβολίζουν τὰ θύματα τῶν πρὸς τὴν θεάν προσφορῶν καὶ προφανῶς ἦσαν ἀνηρτημένα ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος τὸ ἱερὸν τοίχου, ὁ ὁποῖος βεβαίως παρελείφθη εἰς τὴν εἰκόνα. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον ὅτι εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ὑπαιθρίου ἱεροῦ δὲν περιελήφθησαν ἱερὰ κέρατα, τὰ τόσον συνήθη εἰς τὰς παραστάσεις τῶν ναΐσκων τῆς ἐποχῆς.

Ἐπαίθριον ἐπίσης ἱερὸν ἔχομεν καὶ ἐπὶ τῆς ἐκ γύψου γραπτῆς πλίνθου τῆς εὐρεθείσης ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναΐσκου Γ τῆς δυτικῆς κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν⁵⁵ (πίν. VI). Ἡ γραπτὴ παράστασις ἔχει πολλαπλῶς φθαρῆ, ἀκόμη δὲ λεπτομέρειαι, αἱ ὁποῖαι ἐφαίνοντο κατὰ τὸν χρόνον τῆς εὐρέσεως τῆς πλίνθου, ἀπηλείφθησαν ἐν τῷ μεταξύ.

Πλὴν τῆς περιγραφῆς τοῦ Τσουντα ἔχομεν καὶ τὴν προσεκτικὴν μελέτην τοῦ Rodenwaldt καὶ τὴν ὑπὸ τὰς ὀδηγίας του ἀπεικόνισιν τῆς παραστάσεως ὑπὸ τοῦ Gilliéron père. Εἰς τετράπλευρον ἔδαφος, περιοριζόμενον διὰ γραμμικοῦ περιθωρίου, ἐγράφησαν δύο γυναικεῖαι μορφαὶ ἐκατέρωθεν ὀκτώσχημου ἀσπίδος ὑψουμένης εἰς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως. Ὑπεράνω καὶ κάτω-

θεν τῶν κύκλων τῆς ἀσπίδος ἔχνη λευκοῦ χρώματος ἡρμηνεύθησαν ὡς ὑπολείμματα παραστάσεως κεφαλῆς καὶ ποδῶν. Ἄλλα δὲ ἔχνη λευκοῦ χρώματος, ἐκτεινόμενα πέραν τοῦ κορυφαίου κύκλου τῆς ἀσπίδος, θεωροῦνται ὡς κατάλοιπα τεταμένου βραχίονος. Αἱ ἐκατέρωθεν τῆς ἀσπίδος γυναῖκες τείνουν πρὸς τὴν ἀσπίδα τὰς χεῖρας σεβίζουσαι. Ἀμφίκοιλος βωμὸς ἐγράφη μεταξὺ τῆς ἀσπίδος καὶ μιᾶς τῶν γυναικῶν. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὴν πλίνθον ἔχομεν λατρευτικὴν παράστασιν καὶ ὅτι τὸ ἀντικείμενον τῆς λατρείας εἶναι ἀνθρωποποιημένον εἶδωλον τῆς ὀκτωσχήμου ἀσπίδος. Τὸ λευκὸν χρῶμα ὑποδεικνύει ὅτι τὸ εἶδωλον τοῦτο εἶναι γυναικεῖον, ἢ δὲ ἀσπίς ἔτι ἢ οὕτω παρισταμένη θεότης σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν πόλεμον, ὅτι εἶναι ἢ θεὰ τοῦ πολέμου, τὸ εἶδωλον τῆς ὁποίας εἶναι ἰδρυμένον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὑπαιθρίου ἱεροῦ. Εἶναι πιθανὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ γραμμικὸν περιθώριον παριστᾷ τὸν τοῖχον τὸν περιβάλλοντα τὸ ἱερόν.

Εἰκὼν 13. Χρυσὸς δακτύλιος ὑπ' ἀριθμὸν 8 ἐκ τῶν Μυκηναίων.

Ἐνδιαφέρουσαν καὶ μοναδικὴν παράστασιν εὐρίσκομεν ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ ὑπ' ἀρ. 8 χρυσοῦ δακτυλίου, τοῦ εὐρεθέντος ὑπὸ τοῦ Τσουντα τὸ 1895 εἰς θαλαμοειδῆ τάφον τῶν Μυκηναίων (εἰκ. 13)⁵⁶. Δύο γυναῖκες εἰς λατρευτικὴν στάσιν ἐτέθησαν εἰς δασώδη χῶρον, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶναι περίκλειστος καὶ τοῦ ὁποίου ἢ εἴσοδος εἶναι χαμηλὰ εἰς τὸ κέντρον. Ἀπ' αὐτὴν ἀρχίζει δρομίσκος, ὑποδεικνυόμενος διὰ σειρᾶς τελειῶν, ὁ ὁποῖος φέρει ὑψηλὰ εἰς τὰ ἐνδότερα τοῦ χώρου πρὸς κλειστὸν κτίσμα μὲ ἐπίπεδον κορυφὴν. Ἄνωθεν τῆς στέγης τοῦ κτίσματος, νομίζω δὲ πέραν αὐτοῦ, κλάδοι δένδρων καμπυλοῦνται λόγῳ τῆς περιφερείας τῆς σφενδόνης. Πιστεύω ὅτι τὸ κτίσμα εἶναι βωμὸς, διότι τὸ ἀνοιγμα τῆς προσόψεώς του καλύπτεται πλήρως καὶ τοῦτο ὑποδεικνύει συμπαγῆ δομὴν. Πρὸς τὸν βωμὸν τοῦτον εἶναι ἐστραμμέναι αἱ γυναῖκες. Τὰ εἰκονιζόμενα δένδρα καὶ οἱ κλάδοι ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ ὑπαίθριον ἱερόν εἶναι ἱερόν ἄλσος.

Ὁ Evans ὑποθέτει ὅτι ἐπὶ τῆς σφενδόνης ἔχομεν «the adoration of a sacred spring descending from a height within a walled temenos, and its source sheltered by three trees within a little enclosure». Τὸ «enclosure» βεβαίως εἶναι ὁ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς παραστάσεως εἰκονιζόμενος

βωμός. Ἐὰν πράγματι ἡ σύνθεσις εἶναι ὡς λέγει ὁ Evans, τότε ἔχομεν εἰς αὐτὴν ἓν ἀξιοθαύμαστον παράλληλον τοῦ ἄλσους, βωμοῦ καὶ πηγῆς τῆς Ἰθάκης, ὡς μνημονεύεται εἰς τὴν Ὀδύσειαν (ρ, 205 - 211):

*Ὁ Ὀδυσσεὺς καὶ ὁ Εὐμειος. . . ἐπὶ κρήνην ἀφίκοντο
τυκτὴν καλλίροον, ὅθεν ὕδρευόντο πολῖται,
τὴν ποίησ' Ἰθακος καὶ Νήριτος ἠδὲ Πολύκτωρ
ἀμφὶ δ' ἄρ' αἰγείρων ὕδατοτρεφέων ἦν ἄλσος,
πάντοτε κυκλοτερές, κατὰ δὲ ψυχρόν ρέειν ὕδωρ
ὑπόθεν ἐκ πέτρης· βωμός δ' ἐφύπερθε τέτυκτο
νυμφάων, ὅθι πάντες ἐπιρρέεσκον ὀδίται.*

Τὴν ροὴν τοῦ ὕδατος ὁ Evans διακρίνει εἰς τὴν γραμμὴν τῶν τελειῶν, ἡ ὁποία φέρει ἀπὸ τῆς κορυφῆς πρὸς τὴν εἴσοδον. Τὴν γραμμὴν αὐτὴν ἀρχικῶς ἐδέχθη ὡς εἰκονίζουσαν δρομίσκον. Πιστεύω ὅτι ἡ ἀρχικὴ του ὑπόθεσις ἦτο ὀρθὴ καὶ προτείνω νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ διαρκὴς ροὴ τῶν ὑδάτων ἐκ τῆς πηγῆς εἰς τὰς κλιμακωτὰς γραμμάς αἱ ὁποῖαι, ἀρχόμεναι ἀπὸ τοῦ κτίσματος, βαίνουν διαρκῶς εὐρυνόμεναι πρὸς τὴν βᾶσιν. Οὕτω θὰ κατέρρευον ὕδατα ἀπὸ πηγῆς εὐρισκομένης εἰς βραχῶδες ὕψωμα.

Ἵπαιθριον ἱερὸν κατάφυτον εἰκονίζεται ἐπὶ ἀμφιγλύφου μήτρας ἐκ στεατίτου εὐρεθείσης εἰς τὸν τάφον Ηπ3 τοῦ δυτικοῦ Νεκροταφείου τῆς Ἐλευσίνος, με ἀγγεῖα ΥΕ Π περιόδου (πίν. XIV)⁵⁷. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ὕψεως τῆς μήτρας ὑπάρχουν δύο ἐσώγλυφοι κύκλοι διὰ τὴν κατασκευὴν δακτυλίων. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας πλευρᾶς διασώζονται δύο ἐπάλληλοι παραστάσεις, ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, προοριζόμεναι διὰ τὴν διακόσμησιν σφενδόνης δακτυλίων. Εἰς τὴν μίαν τῶν παραστάσεων (μεγίστης διαμέτρου 0.022 μ. καὶ ἐλαχίστης 0.015 μ.), εἰκονίζεται νῆσσα, βαδίζουσα πρὸς τὰ ἀριστερὰ με ἀνεωγμένας τὰς πτέρυγας, καὶ πρὸ αὐτῆς νεοσσός. Εἰς τὴν ἐτέραν παράστασιν, ἡ ὁποία καὶ μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ (μεγίστης διαμέτρου 0.023 μ. καὶ ἐλαχίστης 0.014 μ.) εἰκονίζονται δύο γυναῖκες φέρουσαι κωδωνόσχημον ποικιλτὴν φούσταν, με ἐπαλλήλους τριγωνικὰς στολιδώσεις εἰς τὸ κάτω τμημὰ τῆς καὶ στενὸν περικόρμιον. Αἱ γυναῖκες ἴστανται πρὸ τριῶν κίωνων, τοὺς ὁποίους, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν χειρονομιῶν των, λατρεύουν. Ἐπὶ τῶν κιονοκράνων ἴστανται πτηνὰ ἐνῶ ἐν ἀκόμῃ πτηνὸν φαίνεται νὰ πετᾷ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς δευτέρας γυναικός. Εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ δευτέρου κίονος ὑψοῦνται τρεῖς τριγωνικαὶ ἀποφύσεις, ἴσως

τὰ ἄκρα δύο ζευγῶν ἱερῶν κεράτων πλησίον ἀλλήλων τεθειμένων, οὕτως ὥστε νὰ συμπίπτουν αἱ μεταξύ των κεραῖαι. Δενδρύλλια διετέθησαν εἰς τὸ πεδῖον τῆς συνθέσεως, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ μία τῶν γυναικῶν ἀποκόπτει ἄθος ἀπὸ ἐν ἐξ αὐτῶν. Τὰ εἰκονιζόμενα δενδρύλλια ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ ἱερόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἴσταντο οἱ κίονες, ἦτο ὑπαίθριον.

Λατρεία εἰς ὑπαίθριον ἱερόν ἀπεικονίζεται ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ ὑπ' ἀρ. 9 (εἰκ. 14) χρυσοῦ δακτυλίου, εὑρεθέντος ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Βαφειοῦ⁵⁸. Εἰς τὸ μέσον τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται δύο μορφαί, μία ἀνδρική καὶ μία γυναικεία, εἰς ὀργιαστικὸν χορόν. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον

Εἰκὼν 14. Σφενδὼν χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 9 ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ.

Εἰκὼν 15. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν 30 ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους.

καὶ πρὸ τοῦ ἀνδρὸς ὑψοῦται κωνικὸν ἕξαρμα πέραν τοῦ ὁποίου φέεται πολύφυλλον δένδρον, οἱ κλάδοι τοῦ ὁποίου κάμπτονται ἰσχυρῶς, παρακολουθοῦντες τὴν καμπυλότητα τῆς περιφερείας τῆς σφενδόνης. Τὸ ἕξαρμα ἠρμηνεύθη διαφοροτρόπως ὑπὸ τῶν μελετητῶν τοῦ δακτυλίου. Ὁ Τσουντας τὸ ἐθεώρησεν ὡς ἐπίμηκες ἀγγεῖον, ὁ Evans ὡς «baetylic stone», ὁ Persson ὡς ἀνεστραμμένον πίθον χρησιμοποιοθέντα διὰ ταφήν «an upturned burial pithos», ὁ Nilsson ὡς ἀπροσδιόριστον κτίσμα «undefinable construction»⁵⁹. Εἶναι νομίζω προφανὲς ὅτι τὸ κτίσμα δὲν εἶναι πίθος, διότι οἱ πίθοι τῶν ΥΕ I καὶ II χρόνων δὲν ἔχουν τὸ κωνικὸν σχῆμα τοῦ ἕξάρματος, πρὸς τούτοις δὲ ἔχουν χαρακτηριστικὰς σχεδὸν ὀριζοντίας λαβὰς ἐξεχούσας τοῦ σώματος· τοιαύτας λαβὰς δὲν παρουσιάζει τὸ σχεδιάσμα. Ὁ τρόπος τῆς ταφῆς εἰς ἀνεστραμμένους πίθους δὲν ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ΥΕ II ἐποχὴν, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνήκει ὁ δακτύλιος. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ΜΕ ἐποχὴν, ὅταν αἱ ἐν πίθοις ταφαὶ ἦσαν συνήθεις, τὰ ἀγγεῖα ἐτίθεντο εἰς τάφον ἐπὶ τῆς βάσεώς των⁶⁰. Εἶδομεν δὲ ὅτι τὰ ἐπὶ τῶν σφενδονῶν κύρια στοιχεῖα ἔπρεπε νὰ

ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν πραγματικότητα διὰ νὰ εἶναι κατανοητὰ ἀπὸ τοὺς κατόχους τῶν δακτυλίων. Τοῦτο καὶ ὁ τρόπος ταφῆς τῶν χρόνων ἀποκλείουν τὴν ἀποδοχὴν τοῦ στοιχείου ὡς «upturned burial pithos». Πρὸ καιροῦ ἐδέχθη ὅτι τὸ σχεδιάσμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ παριστᾶ ἕξαρμα χώματος ἐπὶ ὀριζοντίας κρηπίδος ἰδρυμένης ἐπὶ ἀνωμάλου ἐδάφους, ὅτι εἶναι δηλ. ἐκ χώματος βωμὸς πέραν τοῦ ὁποίου φύεται ἱερὸν δένδρον. Πρὸ τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ δένδρου τούτου ἀνὴρ καὶ γυνὴ ἐκτελοῦν λατρευτικὸν χορόν. Ὑποτίθεται ὅτι ὁ ὄρχούμενος ἀνὴρ σύρει τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου πρὸς τὰ κάτω, ἵνα, κατὰ τὸν Evans, ἀποκόψῃ καρπὸν διὰ νὰ τὸν προσφέρῃ εἰς τὴν γυναῖκα, τὴν ὁποίαν ἐκλαμβάνει ὡς θεάν. Οἱ κλάδοι ὅμως κάμπτονται οὐχὶ διότι σύρονται ὑπὸ τοῦ χορευτοῦ, ἀλλὰ διότι ἡ κάμψις αὕτη ἐπεβλήθη ἐκ τοῦ χώρου, τὸν ὁποῖον πληροῦν καὶ ὁ ὁποῖος βεβαίως ἀκολουθεῖ τὴν ἑλλειπτικὴν περιφέρειαν τῆς σφενδόνης. Πράγματι, ἡ χεὶρ τοῦ ὄρχουμένου δὲν φθάνει κἂν τοὺς κλάδους, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὑψούμενοι εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν ἐντὸς τοῦ ὑπαιθρίου ἱεροῦ.

Τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς συνθέσεως κατέχεται ὑπὸ ὀκτωσχήμου ἀσπίδος, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀκκουμβᾷ στοιχεῖον ποικίλως περιγραφέν (εἰκ. 14). Ὁ Τσουντας ὑπέθεσεν ὅτι εἶναι ὑπερμέγεθες ἔντομον, ὁ Mayer ὅτι ἦτο κράνος μὲ λοφίον, ὑπόθεσιν τὴν ὁποίαν ἐδέχθη καὶ ὁ Furtwängler, ὁ Evans ὅτι εἶναι «a small female figure prostrate as in an entranced attitude», ἢ «a smaller mourning figure prostrate on a large Minoan shield, symbolic of the dead warrior», ὁ Persson ὅτι εἶναι «a pair of the so-called sacral knot», ὁ Nilsson ὅτι εἶναι «cuirass or sacral knot»⁶¹. Νομίζω ὅτι παριστᾶ ἱερατικὴν στολὴν, ὡς ἐκείνην ἢ ὁποία εἰκονίζεται εἰς διάφορα μικροτεχνήματα· π.χ. ἐπὶ φακοειδοῦς ἐγγεγλυμμένου λίθου ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους⁶² (εἰκ. 15) ἔχομεν τὰ σύμβολα τῆς θυσίας — διπλοῦν πέλεκυν ἀνεστραμμένον μεταξὺ τῶν κεράτων — καὶ ἱερατικὴν στολὴν ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς, χρησιμοποιοηθεῖσαν ὑπὸ τῶν θυσιασάντων ἱερέων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ ὄρχούμενος ἦτο ἱερεὺς, ὁ ὁποῖος κατέθεσε τὴν στολὴν καὶ τὴν ἀσπίδα του προτοῦ ἀρχίσῃ τὸν λατρευτικὸν του χορόν, πού ἀπῆτει εὐκίνησιάν σώματος.

Ἐνωθεν τοῦ ὤμου τῆς ὄρχουμένης γυναικὸς ἐτέθη μικρὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ὁ Evans ἐχαρακτήρισεν ὡς χρυσαλλίδα, τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀπολύτως βεβαιωμένον. Παρ' αὐτὸ ἐτέθη διπλοῦς πέλεκυς εἰς σχῆμα ankh ἢ, κατὰ τὴν τελευταίαν γνώμην τοῦ Evans, διπλοῦς πέλεκυς καὶ ἱερὸς κόμβος· μεταξὺ τῶν μικρῶν τούτων στοιχείων ἐχαράχθη κλάδος. Ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ ὄρχουμένου ἀνδρὸς διακρίνονται μεγάλοι λίθοι, οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζουν ὡς

βραχώδη τὸν χώρον τοῦ ἱεροῦ. Τὸ ἱερὸν δένδρον ὡς καὶ ὁ κλάδος ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ χώρος ἦτο ὑπαίθριος. Σημειωτέον ὅτι ὁ χορευτής, πλὴν τοῦ περιζώματος, φορεῖ περισφυρίδας (γκέτες), καὶ αὐταὶ ἀποδεικνύουν ὅτι εὐρίσκεται εἰς ἱερὸν μακρὰν ὠκοδομημένης ἐκτάσεως.

Ὁ διπλοῦς πέλεκυς εἶναι προσθήκη τοῦ καλλιτέχνου διὰ νὰ πληρώσῃ τὸν κενὸν χώρον, ὑποδεικνύουσα τὴν κρητικὴν του καταγωγὴν. Κατὰ ταῦτα εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ δακτυλίου τοῦ Βαφειοῦ ἔχομεν παράστασιν λατρευτικοῦ χοροῦ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς πρὸ τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ δένδρου ὑπαιθρίου ἱεροῦ, κειμένου εἰς βραχώδη ἔκτασιν μακρὰν οἰκισμοῦ τινος.

Τὰ μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντα μικροαντικείμενα, ἀποδεικνύοντα τὴν ὑπαρξίν ὑπαιθρίων ἱερῶν κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, εὐρέθησαν ὑπὸ ἐπιστημόνων εἰς ἀνασκαφὰς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἢ μαρτυρία τῶν εἶναι ἀξιόπιστος. Ἐχομεν ὅμως τοῦλάχιστον ἓναν ἀκόμη δακτύλιον, τὸν ὑπ' ἀρ. 10 (εἰκ. 16), ὁ ὁποῖος δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀξιόπιστος μολονότι δὲν εὐρέθη εἰς ἀνασκαφὴν ἐπιστήμονος. Ἀπόκειται νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου καὶ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Furtwängler⁶³. Λέγεται ὅτι εὐρέθη εἰς τὰς Μυκῆνας, ἀλλὰ ὁ ἀκριβὴς τόπος εὐρέσεώς του παραμένει ἀβέβαιος. Κατὰ τὸν Evans ἐπὶ τῆς σφενδόνης εἰκονίζεται «a scene of lamentation», εἰς τὴν ὁποίαν «a figure of the Goddess or her attendant, bowed down, in a mourning attitude, over a kind of a miniature temenos. . . To the right of this a similar figure, perhaps the Goddess repeated, is about to receive refection from the fruit of a tree. . . its boughs being pulled down for her by a youthful male attendant». Κατὰ τὸν Persson εἰκονίζεται «σκηνὴ θρήνου ἄνωθεν τάφου», «a scene of an ecstatic mourning in the vegetation cult» καὶ κατὰ τὸν Nilsson «a tree cult with on the one hand joy and dancing on the other mourning». Ὁ Μαρινᾶτος βλέπει εἰς τὴν παράστασιν τὴν «τελετουργικὴν ἐκρίζωσιν τοῦ ἱεροῦ δένδρου καὶ δύο γυναικείας μορφὰς» ἢ μία τῶν ὁποίων «οἰμῶζει καὶ πλήττει τοὺς μηροὺς» καὶ ἡ ἄλλη «κλαίει κλίνουσα ὑπεράνω βωμοῦ. Πιθανὴ ἔννοια τῆς παραστάσεως: ἐκ τοῦ θανάτου γεννᾶται ἡ ζωὴ»⁶⁴. Νομίζω ὅτι αἱ ἐρμηνεῖαι αὐταὶ τῆς παραστάσεως ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ δακτυλίου τοῦ Βερολίνου δὲν εὐσταθοῦν. Ἄς ἐξετάσωμεν τὰς λεπτομερείας τῆς (εἰκ. 16).

Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν τῆς παραστάσεως εἰκονίζεται ἐπὶ ὑψηλῆς βάσεως εἴσοδος ἱεροῦ περικλείστου χώρου, πέραν τῆς ὁποίας ὑψοῦνται βαίτυλος καὶ πολύφυλλον δένδρον. Τὸ ἀριστερὸν ἄκρον καταλαμβάνει τετράπλευρον κατασκευάσμα στηριζόμενον εἰς τρεῖς στύλους ὑποβαστάζοντας διπλοῦν γείσωμα. Ἀξιο-

σημείωτον εἶναι ὅτι τὸ κατασκεύασμα δὲν περατοῦται εἰς τὸν τρίτον στῦλον, ἀλλὰ συνεχίζεται καὶ πέραν τούτου. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἐσχεδιάσθησαν τρεῖς μορφαί, δύο γυναικεῖαι καὶ μία ἀνδρική, ἐκτελοῦσαι ὀργιαστικὸν χορόν. Αἱ γυναῖκες εἶναι γυμνόστηθοι, ἀλλ' ὡς συνήθως φέρουν ποικιλτὰς μετὰ στολιδώσεων φούστας. Ὁ ἀνὴρ φέρει μόνον περιζώμα. Ὁ χῶρος, κάτωθεν τῶν ποδῶν τῶν ὀρχουμένων, καλύπτεται δι' ἐπιμηκυνθεισῶν στιγμῶν, ἴσως ἵνα δημιουργηθῇ ἡ ἐντύπωσις χαλικώδους ἐκτά-

Εἰκὼν 16. Σφενδὸνη χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 10 τοῦ Βερολίνου.

σεως, ἐνῶ εἰς τὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τῶν ὀρχουμένων εἰκονίσθησαν ἀντιστοίχως τρεῖς κλάδοι καὶ κυματοειδεῖς γραμμαί· καὶ οἱ μὲν κλάδοι, ὡς καὶ τὸ δένδρον, ὑποδηλοῦν ὅτι ὁ χῶρος εἶναι ὑπαίθριος καὶ κατάφυτος, αἱ δὲ γραμμαί συμβολίζουν τὸν οὐρανόν.

Ἡ μελέτη τῆς παραστάσεως ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ κατασκεύασμα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς τάφος, ἀνωθεν τοῦ ὁποίου παρεστάθη θρηνοῦσα γυνή ἢ θεά. Προφανῶς τὸ κατασκεύασμα εἶναι ἐκ ξύλου καὶ παρουσιάζει ὁμοιότητος κατασκευαστικὰς πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ δεξιῦ ἄκρου. Οἱ στῦλοι προφανῶς εἶναι κορμοὶ δενδρυλλίων, ὁμοιότατοι πρὸς τὰς παραστάδας τῆς εἰσόδου⁶⁵, καὶ τὰ ἐπιστύλια, κατεσκευασμένα κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἀποτελοῦν συνέχειαν τῆς ἀνωδομῆς τῆς θύρας. Πρὸς τούτοις εἶναι βέβαιον ὅτι αἱ ἀπεικονίσεις ἐπὶ τῶν σφενδονῶν κτισμάτων θὰ πρέπει νὰ ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν πραγματικότητα, ὥστε νὰ εἶναι κατανοητὰ ὑπὸ τῶν κατόχων τοῦ δακτυλίου καὶ τῶν φίλων των. Τάφος ὑπέργειος μυκηναϊκὸς ἐκ ξύλου, τύπου ὡς τοῦ τῆς παραστάσεως, ὅχι μόνον εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ ἀδιανόητος. Τὰ μεταξὺ τῶν στύλων ἀνοίγματα

διὰ μέσου τῶν ὁποίων διακρίνονται βαίτυλος καὶ ὀκτώσχημος ἄσπις ἰδρυμένα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τεμένου, ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ κτίσμα δὲν ἦτο βωμός, διότι βωμοὶ ἀπεικονίζονται κατὰ κανόνα μὲ ὄψεις κλειστάς καὶ συμπαγεῖς. Προφανῶς τὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ κατασκευάσμα εἶναι τμήμα περιφράξεως τοῦ ἱεροῦ χώρου εἰς τὸν ὁποῖον γίνεται ἡ λατρεία. Ἡ περίφραξις αὕτη ἐκ ξύλων δὲν ἦτο συμπαγής, ὡς κτιστὸς τοῖχος, ἀλλὰ ἐσχηματίζετο ἐκ ξυλίνων στύλων τεθειμένων κατ' ἀποστάσεις. Τὰ διάφορα ἀντικείμενα τὰ εἰκονισθέντα μετὰ τῶν στύλων, ὡς ὁ βαίτυλος καὶ ἡ ἄσπις, ἀποκείμενα πέραν τοῦ περιφράγματος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἱεροῦ χώρου, ἦσαν ὀρατὰ ἐκ τῶν ἔξω. Τὸ περίφραγμα διεκόπη καὶ εἰς τὸ σχηματισθὲν κενὸν ἐτοποθετήθη ὁ λατρευτικὸς χορὸς. Ἡ διακοπὴ διὰ τὸν συνθέσαντα ἦτο ἀπαραίτητος ἵνα γίνῃ πλήρως θεατὴ ἡ ἐνέργεια τῶν λατρευόντων, ἡ ὁποία καὶ ἀπετέλει βασικὸν στοιχεῖον τῆς εἰκονιζομένης λατρευτικῆς παραστάσεως⁶⁶.

Τὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ κτίσμα δὲν εἶναι τάφος. Δύναται ἡ ἄνωθεν αὐτοῦ κύπτουσα γυνὴ νὰ ἐκληφθῆ ὡς θρηνοῦσα⁶⁷; Ἔχομεν ἀπὸ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἄλλας παραστάσεις θρηνοῦσῶν γυναικῶν αἱ ὁποῖαι, ἐπειδὴ παρουσιάζουν ὁμοιότητα, δικαιολογοῦν τὴν τοιαύτην ἐκδοχὴν;

Ἐπὶ τῶν λαρνακῶν τῆς Τανάγρας ΥἼ III Β πρὸς ΥἼ III Γ χρόνων ἔχομεν παραστάσεις θρηνοῦσῶν γυναικῶν καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους χρόνους ἔχομεν πῆλινα γυναικεῖα εἰδώλια εἰς στάσιν θρηνοῦσῶν. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις αἱ γυναῖκες ἐκφράζουν τὴν ὀδύνην καὶ τὸν θρήνον των διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, διὰ χειρονομίας τελείως διαφόρου τῆς γυναικὸς τοῦ δακτυλίου, διὰ χειρονομίας ἡ ὁποία ἐνθυμίζει τὰς στάσεις τῶν γυναικῶν ἐπὶ τοῦ κατὰ τι ἀρχαιότερου κρατῆρος τῶν πολεμιστῶν ἐκ τῶν Μυκηναίων⁶⁸. Βεβαίως ἡ γυνὴ ἔχει παρασταθῆ ὡς κύπτουσα πρὸς τὰ πλάγια, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἐκδήλωσις τελεῖται πέραν τοῦ περιφράγματος ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ χώρου. Προφανῶς ἡ στάσις της πρέπει νὰ ἀποδοθῆ εἰς βιαίαν κίνησιν ἐν τῇ ἐκτελέσει ὀργιαστικοῦ χοροῦ. Ἐνθυμίζει τὰς «φιγούρας», τὰς ὁποίας παρέχουν νεαροὶ χορευταὶ τῆς σημερινῆς ἐποχῆς μὲ τὰς ὀργιαστικὰς καὶ ἡμιαγρίους κινήσεις των. Πρὸς τούτοις ἡ ἰσχυρὰ κίνησις της ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἐνεργητικὴν προσπάθειαν τοῦ ἀνδρός, ἡ ὁποία χρησιμεύει ὡς πάρισον. Ἀκόμη καὶ ἡ κεντρικὴ γυναικεῖα μορφή κινεῖται σθεναρῶς, ὡς ἀποδεικνύουν ἡ περὶ τοὺς ὤμους της ἐλισσομένη κόμη καὶ αἱ χειρονομίαι της· οὐδὲν ὅμως στοιχεῖον ὑπάρχει ἀποδεικνύον ὅτι ἡ γυνὴ αὕτη παριστᾷ θεότητα. Οὔτε καὶ ὁ ἀνὴρ προσπαθεῖ νὰ ἀποκόψῃ ἐκ τοῦ δένδρου καρπὸν διὰ νὰ τὸν προσφέρῃ εἰς τὴν ὑποτιθεμένην θεάν. Ἡ θέσις τῆς προτεταμένης χειρὸς του εἶναι

ἡ ἀπαιτουμένη ὑπὸ τοῦ χοροῦ, ἡ δὲ κλίσις τῶν κλώνων, ἀκόμη καὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ δένδρου, ἐπεβλήθη ἐκ τοῦ ἑλλειπτικοῦ σχήματος τῆς σφενδόνης, τοῦ κοσμουμένου πεδίου⁶⁹.

Τὸ ἐκ τῆς μελέτης τοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθ. 10 συναγόμενον συμπέρασμα συνοψίζεται οὕτως. Ἐπὶ τῆς σφενδόνης του ἔχομεν παράστασιν περικλείστου ὑπαιθρίου ἱεροῦ χώρου ἐντὸς τοῦ ὁποίου τελεῖται λατρεία, ὀργιαστικὸς χορός, πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς τῶν δένδρων καὶ τῆς βλαστήσεως. Ὑποτίθεται ὅτι οἱ χορευταὶ ἐξευμενίζοντες τὴν θεὰν προσελκύουν διὰ τοῦ χοροῦ τὴν προσοχὴν καὶ τὴν παρουσίαν της, ἵνα δώσῃ εὐμενῆ ἀπόκρισιν εἰς τὰ αἰτήματά των. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι πλὴν τοῦ ἱεροῦ δένδρου εἰς τὸν χώρον τοῦτον ἔχουν ἰδρυθῆ βαίτυλοι καὶ ὀκτώσχημος ἀσπίς. Ἡ ἀπουσία τῶν ἱερῶν κεράτων εἶναι ἀξιοσημείωτος.

Ἡ διάσωσις ὑπαιθρίων ἱερῶν, βεβαίως, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος, διὰ τοῦτο κατάλοιπα μέχρι τοῦδε δὲν ἔχουν δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθῆ. Ἐχομεν ὅμως δύο περιπτώσεις εὐρημάτων, ἐξ ἀνασκαφῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθοῦν ὅτι ἀνήκουν εἰς τοιαῦτα ἱερά. Ἡ πρώτη ἀνήκει εἰς τοὺς Δελφοὺς καὶ ἡ ἑτέρα εἰς τὰς Ἀμύκλας.

Εἰς τὴν *Μαρμαριαν* τῶν Δελφῶν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηναῆς Προναίας ἐπὶ μεγάλου λίθου εὐρέθησαν περὶ τὰ 30 πῆλινα εἰδῶλια τῶν γνωστῶν μυκηναϊκῶν τύπων. Ἴσως τὰ εἰδῶλια αὐτὰ νὰ ὑποδεικνύουν τὴν ὑπαρξίν ὑπαιθρίου μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ. Εἰς μεγαλύτερον βάθος εὐρέθησαν διπλοῦς πέλεκυς λατρευτικοῦ τύπου, πυρὴν ὀψιδιανοῦ καὶ διάτρητον ὄστρεον. Δυστυχῶς ἡ ἀκριβὴς θέσις καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ στρώματος εἰς τὸ ὁποῖον ὁ διπλοῦς πέλεκυς εὐρέθη δὲν ἐσημειώθησαν⁷⁰.

Καθ' ὅμοιον τρόπον μυκηναϊκὰ εἰδῶλια εὐρέθησαν εἰς τὸν λόφον τῆς Ἀγίας Κυριακῆς, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀμυκλαίου, ἴσως ὑποδεικνύοντα τὴν ὑπαρξίν καὶ ἐκεῖ ὑπαιθρίου ἱεροῦ⁷¹. Δυστυχῶς ὅμως οὐδεμία σχετικὴ ἀπόδειξις εὐρέθη βεβαιούσα τὴν ὑπόδειξιν ταύτην καὶ αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τοῦ συναδέλφου κ. Catling δὲν ἀπέδωσαν ἐπιβεβαιωτικὰ στοιχεῖα.

Τὰ ὑπαίθρια ἱερά δυνάμεθα νὰ τὰ ὀνομάσωμεν καὶ *Τεμένεα* - *Τεμένη*. Τὸν ὄρον *τέμενος* εὐρίσκομεν εἰς πινακίδα τῆς Πύλου τῆς ΥἼΕ III B-2 περιόδου. Δι' αὐτοῦ ὀρίζεται τεμάχιον γῆς, τὸ ὁποῖον καρποῦται ὁ ἀναξὴ ἢ ὁ λαβαγέτας⁷². Ἡ παράδοσις, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη, γνωρίζει ὅχι μόνον τεμένη ἀνάκτων καὶ ἡρώων, ἀλλὰ καὶ τεμένη θεῶν. Εἰς τοὺς πρώτους ἐδίδοντο

ταῦτα ὄφρα νέμονται εἴτε ὡς μέρος τιμῆς βασιληίδος εἴτε ὡς ἀνταμοιβή δι' ἐξεχούσας ὑπηρεσίας πρὸς τὴν πατρίδα⁷³. Τὰ τεμένεα τῶν θεῶν ἦσαν ἱερὰ καὶ περιεῖχον τὸν βωμόν των. Ὁ πατὴρ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων μεταβαίνει εἰς τὴν Ἰδην. . . πολυπίδακα, μητέρα θηρῶν, . . . ἔνθα τέ οἱ τέμενος βωμός τε θυήεις (Ἰλιάς, Θ, 47 - 48). Τέμενος βωμός τε θυήεις ἔκειτο εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Σπερχειοῦ (Ψ, 148). Ὁ ἀνθεμόεις Πύρασος ἦτο τέμενος τῆς Δήμητρος (B, 695 - 696) καὶ εἰς τὴν Πάφον ἐπορεύετο ἡ φιλομειδῆς Ἀφροδίτη ἔνθα τέ οἱ τέμενος βωμός τε θυήεις (Θ, 362 - 363). Τρία ἀπὸ τὰ τέσσαρα τεμένη τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἔπη εἶχον βωμόν, ἡ ἱερότης δὲ αὐτῶν ἀπεδεικνύετο οὐχὶ μόνον ἐκ τῆς ἐκάστοτε ἐπισκέψεως καὶ παραμονῆς τῶν θεῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν βωμῶν αὐτῶν.

Καὶ τὰ τεμένη τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ὡς καὶ οἱ ναοί, περιλαμβάνουν βωμούς, ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητοι βωμοί, ὡς μικρὰ παρεκκλήσια φαίνεται ὅτι ἦσαν συνηθείς. Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν βωμῶν τούτων προβαίνομεν νῦν.

ΒΩΜΟΙ

Προφανῶς εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἐχρησιμοποιοῦντο διάφοροι τύποι βωμῶν, οἱ συνηθέστεροι τῶν ὁποίων ἦσαν οἱ τετράπλευροι.

1. Τετράπλευροι βωμοί. Τετράπλευρον, σχεδὸν τετράγωνον, βωμόν συγκείμενον ἐξ ἑνὸς ὀγκολίθου ἀπεκάλυψεν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὁ Blegen εἰς τὴν αὐλὴν πρὸ τοῦ ὑπ' ἀρ. 93 δωματίου (ναῖσκου;) τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου⁷⁴.

Ἔχει μῆκος 0.64 μ. καὶ πλάτος 0.60 μ., ὑψοῦτο δὲ ἀνωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ δαπέδου κατὰ μέσον ὄρον 0.25 μ. Αἱ ἐπιφάνειαι του καλύπτονται διὰ γραπτοῦ κονιάματος, οὐδαμοῦ δὲ ἐσώθησαν ἴχνη καπνοῦ ἢ πυρὸς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ βωμός δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν καῦσιν ἀναθημάτων. Ἴσως τοιαῦτα μόνον ἀπετίθεντο ἐπ' αὐτοῦ.

Εἰκὼν 17. Πλακίδιον ἐξ ὑαλομάζης ὑπ' ἀριθμὸν 50 ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν δαιμόνων.

Εἶναι δυνατόν νὰ διακρίνωμεν παράλληλον πρὸς τὸν βωμόν τῆς Πύλου εἰς παράστασιν ἐπὶ πλακιδίου ὑαλομά-

ζης εύρεθέντος ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς τὸν λεγόμενον θολωτὸν τάφον «τῶν δαιμόνων»⁷⁵ (εἰκ. 17). Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζονται δύο ζεύγη ζωοκεφάλων δαιμόνων ἰσταμένων ἐκατέρωθεν τετραπλεύρου βωμοῦ. Εἰς τὰς ὑψωμένας χεῖρας των κρατοῦν σπονδικὰς πρόχους, τοῦτο δὲ ὑποδεικνύει τὴν ἱερότητα τοῦ τετραπλεύρου λίθου - βωμοῦ.

Διάφορον τοῦ μονολιθικοῦ τύπου ἀποτελοῦν οἱ κτιστοὶ τετράπλευροι βωμοί, δεῖγμα τῶν ὁποίων εἶδομεν ἤδη εἰς τὴν παράστασιν τεμένους περικλείον-

Εἰκὼν 18. Σφενδὸν χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 11.

Εἰκὼν 19. Σφραγιδολίθος ὑπ' ἀριθμὸν 31 ἐκ τοῦ τάφου τοῦ Μυρσινοχωρίου.

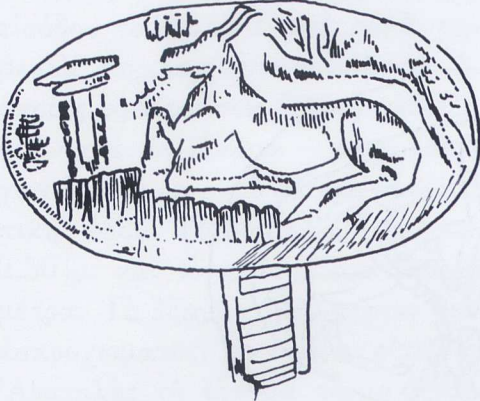
τος πηγὴν μὲ προσκυνητρίας γυναῖκας εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ ὑπ' ἀρ. 8 χρυσοῦ ἐκ Μυκηναίων δακτυλίου (εἰκ. 13)⁷⁶.

Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τοῦ τύπου τούτου ἀνεγνώρισεν ὁ Μαρινᾶτος ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ σαρδίου εύρεθέντος ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 2 τάφον τοῦ Μυρσινοχωρίου, τῆς ΥἼ Π Α πρὸς Β περιόδου⁷⁷ (εἰκ. 19). Γυνὴ γυμνόστηθος, φέρουσα ποικιλτὴν στολιδωτὴν φούσταν, προχωρεῖ πρὸς κτίσμα διὰ νὰ ἀποθέσῃ κρίνα, τὰ ὁποῖα κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα. Τὸ κτίσμα εἶναι μικρὸν καὶ προφανῶς ξύλινον. Ζεῦγος ἱερῶν κεράτων ὑψούμενον ἐπὶ τῆς στέγης ὑποδεικνύει τὴν ἱερότητα τοῦ κτίσματος. Προφανῶς μεταξύ τῶν κεραιῶν, ἐσχεδιάσθησαν δύο κλάδοι. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ κτίσμα δὲν ἔχει ἀνοικτὴν εἴσοδον, ὅτι ἡ μεταξύ τῶν κατακορύφων ἄκρων τῶν πλαγίων τοίχων του ἀπόστασις κλείεται δι' ἐπαλλήλων γραμμῶν, προφανῶς διὰ ξυλίνων δοκῶν, ὅτι τὸ κτίσμα εἶναι συμπαγὲς καὶ δὲν περικλείει κενὸν χῶρον μὲ εἴσοδον. Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν κτιστῶν βωμῶν τὸ ὁποῖον τοὺς διαστέλλει ἀπὸ τοὺς ναῖσκους μὲ τὴν ἀνοικτὴν πρόσοψιν. Ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τούτου ἡ προσερχομένη γυνὴ θά

καταθέση κρίνα, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ βωμὸς αὐτὸς ἐχρησιμοποιοεῖτο μόνον δι' ἀναιμάκτους θυσίας, διὰ τὴν κατάθεσιν ἀνθέων, καρπῶν κλπ. καὶ οὐχὶ διὰ τὴν καῦσιν ἀναθημάτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποκλείει καὶ ἡ ἐκ ξύλων κατασκευὴ του.

Τετράπλευρος βωμὸς, εἰς ὄρεινὸν χῶρον, εἰκονίζεται ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ ὑπ' ἀρ. 11 (εἰκ. 18) χρυσοῦ δακτυλίου, δημοσιευθέντος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Evans, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι εὑρέθη εἰς τὰς Μυκήνας⁷⁸. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ ἀποκλείου ἀπομίμησιν καὶ κιβδηλείαν. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν τῆς σφενδόνης εἰκονίζεται μικρὸν τετράπλευρον κτίσμα, τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ ἀποτελῆται ἀπὸ πέντε κορμούς δένδρων ἐν εἴδει κίωνων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζονται δύο ἐπιστύλια ἢ ἐπιστύλιον καὶ κορωνίς. Ἄνωθεν τοῦ κτίσματος ὑψοῦται πολύφυλλον δένδρον.

Εἰκὼν 20. Χρυσὸς δακτύλιος ὑπ' ἀριθμὸν 13 ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Θηβῶν.

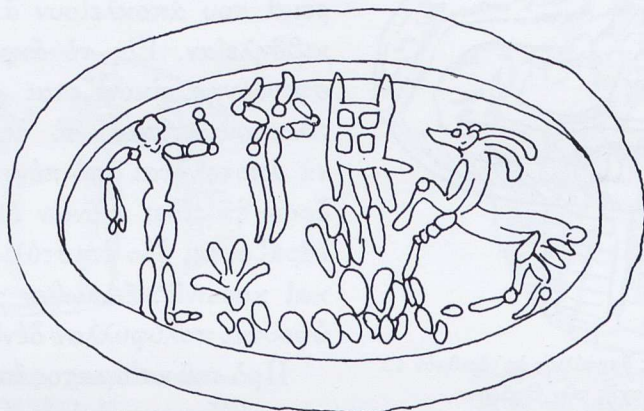
Πρὸ τοῦ κτίσματος ἴσταται, εἰς στάσιν σεβίζοντος, ἀνὴρ φέρων περίζωμα καὶ περισφυρίδας (γκέτες). Τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ τῆς σφενδόνης καταλαμβάνεται ὑπὸ μεγαλοπρεποῦς αἰγάγου (ἀγριμίου), ἄνωθεν τῆς ράχους τοῦ ὁποίου ὑψοῦται δένδρον. Ὡς φαίνεται τὸ κτίσμα ἴσταται ἐπὶ βραχώδους ἐδάφους. Ὁ Evans ἐδέχθη ὅτι τὸ κτίσμα εἶναι «a portal shrine» καὶ ὅτι τὸ παχύτερον στοιχεῖον εἰς τὸ κέντρον τῆς προσόψεώς του ἦτο ὁ κορμὸς τοῦ δένδρου, οἱ ὑψηλότεροι κλάδοι τοῦ ὁποίου φαίνονται ἄνωθεν τῆς στέγης του. Τὸ κεντρικὸν ὅμως στοιχεῖον εἶναι πολὺ παχὺ διὰ νὰ εἶναι κορμὸς δένδρου καὶ ἡ ὅλη διάταξις τῶν κατακορύφων στοιχείων τῆς προσόψεως ἐνθυμίζει τὴν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ ὑπ' ἀρ. 8 (εἰκ. 13) χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναίων. Τὰ κατακόρυφα στοιχεῖα, εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις πέντε τὸν ἀριθμὸν, κλείουν τελείως τὴν πρόσοψιν καὶ τοῦτο νομίζω ὅτι εἶναι ἀποδεικτικὸν τῆς φύσεώς του ὡς βωμοῦ⁷⁹.

Εἶναι νῦν δυνατὸν νὰ ἀναγνωρίσωμεν τετράπλευρον ὑπαίθριον βωμὸν καὶ εἰς τὴν παράστασιν τῆς σφενδόνης τοῦ δευτέρου ὑπ' ἀρ. 13 (εἰκ. 20) χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Θηβῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη⁸⁰. Εἰς τὸ ἄκρον τῆς παραστάσεως καὶ ἐπὶ βραχώδους ἐδάφους ὑψοῦται κτίσμα ἀποτελούμενον ἀπὸ κεντρικὸν κατακόρυφον παχὺ στοιχεῖον ὑποβαστάζον ἐπίθημα ἐκ δύο πλα-

κῶν. Ἐκατέρωθεν τοῦ κατακορύφου στοιχείου εἰκονίσθησαν κορμοὶ δενδρυλίων. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἄνωθεν τοῦ βωμοῦ δὲν παρεστάθησαν κλάδοι δένδρου καὶ οὕτω τὸ κεντρικὸν παχὺ στοιχεῖον δὲν δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς κορμὸς δένδρου. Πρὸ τοῦ κτίσματος τούτου κἀθηται μεγαλοπρεπῆς ταῦρος ἄνωθεν τῆς ράχεως τοῦ ὁποίου κυρτοῦται δένδρον⁸¹.

Εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. IV θολωτὸν τάφον τοῦ Ἄνω Ἑγγλιανοῦ, παρὰ τὸ ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος εὐρέθη μικρὸς χρυσοῦς δακτύλιος ὑπ' ἀρ. 12 (εἰκ. 21), εἰς

Εἰκὼν 21. Σφενδόνη χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 12 ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος.

τὴν σφενδόνην τοῦ ὁποίου (μῆκος 0.0175 μ. καὶ πλάτους 0.009μ.) ἀπεικονίζεται λατρευτικὴ σκηνή. Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς παραστάσεως καὶ ἐπὶ πετρώδους ἄνωφεροῦς ἐδάφους, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐκληφθῇ καὶ ὡς βουνόν, ὑψοῦται μικρὸν τετράπλευρον κτίσμα ἢ πρόσοψις τοῦ ὁποίου εἶναι κλειστή. Εἰς τὴν στέγην του διακρίνονται αἰχμηραὶ προεξοχαί, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἴσως ἄκρα ἱερῶν κεράτων. Προφανῶς τὸ μικρὸν κτίσμα εἶναι βωμός. Τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς παραστάσεως καταλαμβάνεται ἀπὸ ἀνερχόμενον αἴγαγρον (ἀγρίμι), τὸ δὲ δεξιόν, καὶ εἰς τὸν πρὸς τὸν βωμὸν χῶρον, ἀπὸ ἀνδρα εἰς λατρευτικὴν στάσιν (σεβίζοντα). Δευτέρα ἀνδρική μορφή εἰκονίσθη εἰς τὸ βάθος τοῦ πεδίου ἀλλὰ καὶ πάλιν πρὸ τοῦ βωμοῦ, ἡ ὁποία θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐκληφθῇ ὡς παριστῶσα θεότητα κατερχομένην εἰς ἀπάντησιν τῶν ἐπικλήσεων τοῦ πρώτου ἀνδρός. Αἱ χειρονομίαι ὅμως τοῦ δευτέρου ἀνδρός, σχεδὸν αἱ αὐταὶ πρὸς τὰς τοῦ πρώτου καὶ ἡ στάσις του ἀποδεικνύουν ὅτι καὶ αὐτὸς εἶναι προσκυνητής. Αἱ μικρότεραι διαστάσεις του ὀφείλονται εἰς τὸ ὅτι εὐρίσκεται εἰς μεγαλύτεραν ἀπόστασιν, διὰ τοῦτο καὶ ἐτέθη εἰς ὑψηλότερον ση-

μείον. Μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ἐχαράχθη φυτόν, ἴσως ἀνθοφόρον. Κατὰ ταῦτα ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ δακτυλίου τῆς Πύλου ἔχομεν παράστασιν βωμοῦ πρὸ τοῦ ὁποίου ἴστανται λατρεύοντες δύο ἄνδρες. Ὁ παριστάμενος αἰγαγρος συμβολίζει ἴσως τὴν μελλοντικὴν εἰς θυσίαν προσφορὰν τῶν ἀνδρῶν⁸².

Κατάλοιπα μνημειώδους τετραπλεύρου βωμοῦ ἀπεκαλύφθησαν πλήρως τὸ 1971 εἰς τὸ ὄνομασθὲν θρησκευτικὸν κέντρον τῶν Μυκηνηῶν. Κεῖνται πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ Γ καὶ παρὰ τὴν πομπικὴν ὁδὸν (πίν. X, Β - Γ)⁸³. Ὁ βωμὸς περιλαμβάνει πρόσβασιν ἢ «πρόθυσιν» καὶ πωρίνην βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑψοῦτο ἴσως ξυλίνη τράπεζα προσφορῶν. Ἡ πρόσβασις σχηματίζεται ἀπὸ ταπεινὸν ἔξαρμα — ἐκ καλῶς πεπιεσμένου χῶματος, λιθαρίων καὶ ὀλίγων ὀστράκων — τὸ ὁποῖον ὑψοῦται περὶ τὰ 0.30 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῆς πομπικῆς ὁδοῦ. Τὸ διασωθὲν μῆκός του ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον ἀνέρχεται εἰς 2.50 μ. καὶ τὸ πλάτος του ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς εἰς 1.10 περίπου μέτρα. Τὸ ἔξαρμα καλύπτεται διὰ σκληροῦ ἐπιχρίσματος ἐξ ἀσβέστου καὶ ἀσπροχῶματος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνανεωθῆ τοῦλάχιστον τρεῖς φορές. Πρὸς Ἀνατολᾶς τὸ ἔξαρμα τερματίζεται εἰς σειρὰν τριῶν πωρολίθων, δύο τῶν ὁποίων διασῶζονται κατὰ χῶραν. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν πωρολίθων κατὰ τὰς αἰχμᾶς φέρει κατειργασμένην ταινίαν, πλάτους 0.16 - 0.20 μ. καὶ βάθους 0.03 μ., εἰς τὴν ὁποίαν ἐστερεοῦτο ξύλινον, πιθανῶς, ἐπίθημα — ξυλίνη ἴσως τράπεζα — πλάτους τοῦλάχιστον 0.45 μ. καὶ ὕψους ἀβεβαίου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει καὶ τὸν κυρίως βωμόν. Εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ βωμοῦ, παρὰ τὴν βορείαν παραστάδα τοῦ ναοῦ Γ καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ θρανίου του, ἀπεκαλύφθη ἐλαφρῶς ἐλλειψοειδῆς δακτύλιος ἐκ πηλοῦ, μέσου ὕψους 0.10 μ., εἰς τὸν ὁποῖον εἶχον κατ' ἀραιὰς ἀποστάσεις ἐνσφηνωθῆ ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων. Παχὺ στρῶμα πηλοῦ ἐκάλυπτε τὸ μέρος τοῦ θρανίου τὸ περικλειόμενον διὰ τοῦ δακτυλίου, ἐπ' αὐτοῦ δὲ εὐρέθη τέφρα, μελανὸν καμένον χῶμα καὶ μικροσκοπικὰ τμήματα ξυλανθράκων. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ δακτύλιος οὗτος ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἀπόθεσιν τέφρας, προερχομένης ἀπὸ θυσίας, ἀκόμη δὲ καὶ διὰ σπονδάς. Ὁ τετράπλευρος αὐτὸς βωμὸς παραμένει μοναδικὸς μέχρι τοῦδε. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ θέσις του παρὰ τὸν ναὸν Γ, σχέσιν τὴν ὁποίαν ἴσως ἔχομεν καὶ εἰς τὴν παράστασιν τῆς σφενδόνης τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Δενδρῶν, ὑπ' ἀρ. 4 (εἰκ. 4α). Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς παραστάσεως ἐκείνης ἔχομεν μέγα σχετικῶς κτίσμα, ἡ ἱερότης τοῦ ὁποίου ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ κέρατα καθοσιώσεως, τὰ ὁποῖα τὸν ἐπιστέφουν. Τὸ δεξιὸν ἄκρον καταλαμβάνεται ἀπὸ μικρὸν τετράπλευρον κτίσμα πέραν τοῦ ὁποίου

φύεται δένδρον ἢ ὑψοῦται κλάδος δένδρου. Εἰς τὸν μεταξὺ τῶν δύο ἐκείνων κτισμάτων χώρον ὀρχοῦνται δύο γυναῖκες. Τὸ μικρὸν κτίσμα εἶναι ἴσως βωμὸς εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ ἀπόστασιν. Καθ' ὅμοιον περίπου τρόπον μονολιθικὸς τετράπλευρος βωμὸς διεσώθη εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ δωματίου ὑπ' ἀρ. 93 τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου, τὸ ὁποῖον ὑπετέθη ὅτι ἦτο ναός.

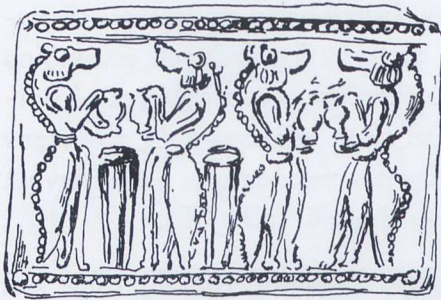
Ἐδῶ ἴσως πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν μικρὰ τετράπλευρα, κατὰ πλειονότητα, κατασκευάσματα ἐκ πηλοῦ, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὰ δάπεδα δωματίων τῆς δυτικῆς κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν. Καλῶς διατηρηθὲν παράδειγμα εἶναι τὸ ἀνευρεθὲν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου τῶν εἰδώλων⁸⁴ (εἰκ. 11). Ἐτερον μικρότερον δεῖγμα εὑρέθη τὸ 1972 εἰς δωμάτιον παρὰ τὴν πομπικὴν ὁδὸν ὀλίγον πέραν πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ὑπεράνω τοῦ δωματίου τῶν εἰδώλων. Σπουδαιότερον δεῖγμα διεσώθη εἰς τὸ δωμάτιον ὑπ' ἀρ. Β1 τοῦ συγκροτήματος Β τῆς δυτικῆς κλιτύος. Ἐχει μῆκος 1.60 μ., πλάτος 1.10 μ. καὶ ὑψοῦται 0.25 μ. ἄνωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ δαπέδου, εἶναι δὲ κατεσκευασμένον ἐκ πηλοῦ, ἀλλὰ ἡ περιφέρειά του ἐσχηματίσθη διὰ πωρολίθου. Τὸ ὅλον ἦτο κεχρισμένον καὶ εἰς τὴν ἐπιφάνειάν του διεσώθησαν ἴχνη μόνον καπνοῦ, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἀρκετὰ διὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι τὸ κατασκεῦσμα ἦτο κοινὴ ἐστία, ὡς ἀρχικῶς ἐνομίσθη, οὔτε ἐχρησίμευε διὰ τὴν θέρμανσιν τοῦ δωματίου (πίν. XI). Κατὰ μῆκος δύο τῶν διασωθέντων τοίχων τοῦ δωματίου διατηροῦνται ἴχνη θρανίου, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἐξετείνετο καὶ εἰς τὴν τρίτην μὴ διασωθεῖσαν πλευράν του.

Εἰς τί ἐχρησίμευον τὰ τετράπλευρα αὐτὰ κατασκευάσματα δὲν ἔχει ἐξακριβωθῆ. Ἀπετέλουν ἄρα γε καὶ αὐτὰ ἐν εἶδος βωμοῦ δι' εἰδικὰς λατρευτικὰς πράξεις καὶ κατὰ τὴν χρῆσίν των ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν πεταλόσχημον βωμὸν τοῦ Ναοῦ Γ; Ἀκόμη καὶ τὸ ἔλλειψοειδὲς κατασκεῦσμα τὸ εὑρεθὲν ὑπὸ τοῦ Taylor εἰς τὸ δωμάτιον τῆς περιοχῆς τῶν τοιχογραφιῶν⁸⁵ ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτήν. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ μνημονευθῆ καὶ πάλιν ὁ πεταλόσχημος βωμὸς τοῦ ναΐσκου Γ, τὸν ὁποῖον περιεγράψαμεν ἄνωτέρω εἰς τὴν σελίδα 21.

2. Βωμοὶ κυκλικοί. Εἰς τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηνῶν τὸ 1972 ἀπεκαλύφθη πλήρως κυκλικὸς βωμὸς εἰς τὸ κέντρον περίπου χώρου περικλειομένου διὰ τοίχου⁸⁶ (πίν. XIII). Εἶναι κατεσκευασμένος ἐκ πηλοῦ καὶ μικρῶν ἀργῶν λίθων, ἔχει ὕψος 0.68 μ. καὶ ἡ ἐπιφάνειά του διάμετρον 1.40 μ. Ἡ κυκλικὴ του ἐπιφάνεια εἰς τμήματα ἐνισχύεται δι' ἐπιπέδων λίθων καὶ

πλακῶν. Τὸ ὅλον κατασκευάσμα ἐκαλύπτετο διὰ πλέσιας, ἡ ὁποία ἀρχικῶς ἔφερε κονίαμα ἐξ ἀσβέστου καὶ ἀσπροχώματος. Ὀλίγα τμήματα τῆς πλέσιας καὶ ἐλάχιστα ἴχνη τοῦ ἐπιχρίσματος διεσώθησαν. Ἡ περιβάλλουσα τὸν κυκλικὸν βωμὸν ἐπίχωσις περιεῖχε πολλήν τέφραν προφανῶς προελθοῦσαν ἐκ τῶν θυσιῶν καὶ ὄστρακα θέτοντα τὴν ἀρχικὴν χρῆσίν του εἰς ΥΕ III Β-2 χρόνους. Εἰς αὐτὴν εὐρέθησαν ἀκόμη καὶ πολλὰ ὄστᾶ ζώων, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν παρουσιάζουν ἴχνη πυρακτώσεως εἴτε καὶ καύσεως.

Εἰκὼν 22. Πλακίδιον ἐξ ὑαλομάζης ὑπ' ἀριθμὸν 51 ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν δαιμόνων.

Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ κυκλικοῦ βωμοῦ τῶν Μυκηναίων ἐπιτρέπει τὴν ἀναγνώρισιν κυκλικοῦ βωμοῦ εἰς ὀλίγα διασωθέντα μικροτεχνήματα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἀξιόλογον παράδειγμα ἔχομεν ἐπὶ πλακιδίου ἐξ ὑαλομάζης, εὐρεθέντος ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς τὸν λεγόμενον θολωτὸν τάφον τῶν δαιμόνων⁸⁷ (εἰκ. 22). Τοῦτο φαίνεται νὰ ἦτο μέρος τοῦ πλακιδίου μὲ τὸν τετράπλευρον βωμὸν τῆς εἰκόνας 17. Δύο ζεύγη δαιμόνων ὑψώνουν τὰς εἰς τὰς χεῖράς των

σπονδικὰς πρόχους, τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων προφανῶς θὰ χύσουν ἐπὶ κυλινδρικοῦ στοιχείου ὑψουμένου μεταξὺ τοῦ πρώτου ζεύγους καὶ ὀπισθεν τοῦ δευτέρου. Τὸ κυλινδρικὸν τοῦτο στοιχεῖον ὁ Evans ἀρχικῶς ἐδέχθη ὡς κρατῆρα ἐπὶ τρίποδος, ὡς «bowl resting on a tripod with a central stem». Ἀλλὰ τόσον παχὺ κεντρικὸν στοιχεῖον διὰ νὰ ὑποστηρίξη ἓν μικρὸν ἀγγεῖον δὲν εἶναι νοητόν. Ὁ Evans τότε εἶχε προσθέσει ὅτι «the bowl might be regarded as a capital of a column, but this would not explain the side supports». Τελευταίως ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ὑπόθεσίν του, τὴν ὁποίαν κατὰ τι μόνον ἤλλαξεν. Οἱ δαίμονες, γράφει, «are seen pouring libation into what appears to be a tripod cauldron set over a baetylic column» καὶ βεβαίως μὲ «side supports». Ἀλλὰ αἱ γραμμαὶ αἱ ἐκληφθεῖσαι ὡς «side supports» εἶναι χαρακτηριστικαὶ τοῦ χρησιμοποιουμένου ὑπὸ τῶν καλλιτεχνῶν τρόπου διὰ νὰ εἰκονίσουν κυκλικὸν στοιχεῖον. Οὕτως, εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ λεγομένου κίονος («fleur-de-lys»), ἐπὶ σφενδόνης χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ Μυκηναίων, πού εἰς τὴν πραγματικότητά εἶναι ἀπεικόνισις δένδρου (εἰκ. 33), τὸ στέλεχος τοῦ κορμοῦ ποικίλλεται διὰ γραμμῆς⁸⁸, ἡ ὁποία δὲν δύναται νὰ ὑποθεθῇ ὅτι παριστᾶ ραβδώσεις, ἀλλὰ ἐχαράχθη διὰ νὰ προσδώσῃ τὴν ἐντύπω-

σιν στρογγυλότητος εἰς κατακόρυφον στοιχεῖον. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγήσωμεν τὰς διπλᾶς γραμμὰς τοῦ ἱεροῦ δένδρου ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ ὑπ' ἄρ. 7 (εἰκ. 12) χρυσοῦ δακτυλίου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηναίων, ὅτι αὐταὶ ἀποτελοῦν προσπάθειαν τοῦ καλλιτέχνου ἵνα ἀποδώσῃ στρογγυλότητα εἰς τὸν κορμόν. Καὶ αἱ κατακόρυφοι γραμμαὶ τοῦ κεντρικοῦ στοιχείου τοῦ πλακιδίου σκοπὸν ἔχουν νὰ προσδώσουν εἰς αὐτὸ στρογγύλον σχῆμα. Διὰ τοῦτο εἰς προηγουμένην μελέτην μου, ἀντικρούων τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Evans, ἐδέχθη ὅτι τὸ κεντρικὸν αὐτὸ στοιχεῖον ἦτο κίων πρὸς τὸν ὁποῖον προσήρχοντο οἱ δαίμονες. Τώρα ὅμως μὲ τὴν ἀποκάλυψιν πραγματικοῦ κυκλικοῦ βωμοῦ εἰς τὰς Μυκήνας καθίσταται φανερόν ὅτι ἐπὶ τοῦ πλακιδίου ἔχομεν παράστασιν κυκλικῶν βωμῶν, εἰς τοὺς ὁποίους προσέρχονται οἱ δαίμονες ἵνα κάμουν σπονδὰς. Τὸ πλακίδιον τοῦτο εἶναι πᾶρισον πρὸς τὸ ἕτερον ἐκ τοῦ ἰδίου θολωτοῦ τάφου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχομεν παράστασιν δαιμόνων μὲ σπονδικὰς πρόχους ἐκατέρωθεν τετραπλεύρου βωμοῦ (εἰκ. 17).

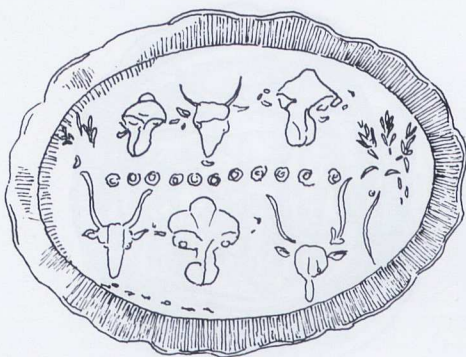
Ὡς κυκλικοὶ βωμοὶ χαρακτηρίζονται συνήθως ὁ βόθρος τῆς Τίρυνθος καὶ τὸ κυκλικὸν κατασκευάσμα τοῦ τετάρτου λακκοειδοῦς τάφου τοῦ ταφικοῦ κύκλου Α τῶν Μυκηναίων⁸⁹.

Τὸ κοῖλον τοῦ λακκοειδοῦς τάφου κατασκευάσμα προφανῶς ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὰς τελευταίας χοὰς τὰς γενομένας κατὰ τὴν ὥραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ, ὡς ὠριζε τὸ τυπικόν. Κατόπιν τούτου τὸ ὅλον κατασκευάσμα ἐκαλύφθη διὰ χωμάτων καὶ δὲν ἐχρησιμοποιήθη πλέον. Διὰ τὸν βόθρον τῆς Τίρυνθος, ὁ ὁποῖος ἐκλήθη οὕτως διὰ τὴν ὁμοιότητά του πρὸς τὸ κυκλικὸν κατασκευάσμα τῶν Μυκηναίων, θὰ πρέπει πρῶτον νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν προτοῦ συμπεριληφθῆ εἰς τὰς λατρευτικὰς ἐκδηλώσεις τῶν χρόνων ἐκείνων. Αἱ ἀλλὰ δύο τοῦλάχιστον ἄλλων ἡπειρωτικῶν ἀνακτόρων ἀνεσκάφησαν πλήρως καὶ εἰς αὐτὰς οὐδὲ ἵχνος βόθρου εὑρέθη. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου ἀπέδειξε τὴν συνήθειαν τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κονιάματος τῶν δαπέδων καὶ εἰς τὰς βάσεις τῶν κίωνων καὶ τῶν λίθων τῶν τοποθετημένων ἐπ' αὐτῶν. Εἰς τοὺς ἀμμολίθους τοῦ πρώτου κύκλου τοῦ βωμοῦ τῆς Τίρυνθος ὅχι μόνον δὲν εὑρέθησαν ἵχνη κονιάματος, ἀλλὰ εἰς ὀλίγα σημεῖα οἱ λίθοι κεῖνται ἐπὶ τοῦ κονιάματος, τὸ ὁποῖον προφανῶς ἐκόπη ὅταν ἐσκάφη ὁ βόθρος. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ὁ βόθρος εἶναι μεταγενέστερος τοῦ χρίσματος τῆς αὐλῆς, ἤτοι ὑστερώτερος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ὁ Dörpfeld, ὁ ὁποῖος ἀνέσκαψε τὸν βόθρον, δὲν ἀναφέρει τὴν εὔρεσιν μυκηναϊκῶν ἢ ἄλλων ὀστράκων εἰς τὴν ἐπίχωσίν του, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ τὸν

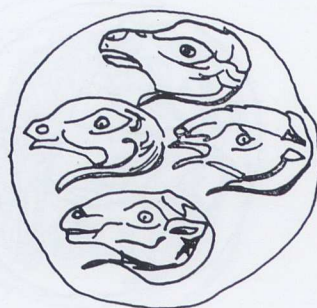

χρονολογήσουν. Κατ' ἀκολουθίαν πρέπει νὰ προηγηθῆ ἡ ἀκριβῆς χρονολόσις τοῦ βόθρου, προτοῦ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ μαρτυρία του.

Ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἔκαμον ὑπογείους σπονδὰς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν πεταλόσχημον βωμὸν τοῦ ναοῦ Γ τῶν Μυκηνῶν, ἀπὸ τὰ ὅσα λέγει ὁ Τσουντας διὰ τὸ εὐρημά του εἰς τὴν αὐλὴν τῆς «Οἰκίας Τσουντας», ἀπὸ τοὺς λαίμους τῶν ἀμφορέων εἰς τὰ δάπεδα δύο τοῦλάχιστον δωματίων τοῦ συγκροτήματος, τοῦ ἀνασκαφέντος ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ Taylor καὶ ἐρευνηθέντος καὶ πάλιν τὸ 1973, καὶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς Ἀσίνης καὶ τοῦ Μπερμπατίου⁹⁰.

Εἰκὼν 23. Σφενδὸν χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 14 ἐκ τῶν Μυκηνῶν.

Εἰκὼν 24. Σφραγιδὸλίθος ὑπ' ἀριθμὸν 32 ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ.

Ἴσως αἱ χοαὶ ἐγένοντο διὰ τὴν ἐξευμένισιν τῶν γῆινων δυνάμεων ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐξηρτᾶτο ἡ παραγωγὴ τῆς γῆς. Φαίνεται ὅτι διὰ τὰς χοὰς αὐτὰς ἐνίστε θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ τὸ αἷμα ζώων, τὰ ὅποια ἐθυσιάζοντο διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον. Τὸ ὅτι ζῶα ἐσφαγιάζοντο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ διάφορα μικροτεχνήματα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐσμιλεύθησαν κεφαλαὶ ζώων⁹¹.

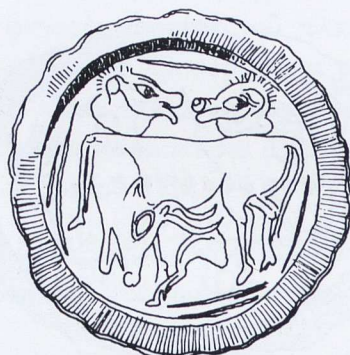
Εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 (εἰκ. 23) δευτέρου χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, τοῦ θησαυροῦ τοῦ Δροσινοῦ, τοῦ δημοσιευθέντος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Schliemann⁹², ἀπεικονίζονται δύο σειραὶ κεφαλῶν προφανῶς θυσιασθέντων ζώων. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν παρυφὴν τῆς σφενδόνης τοῦ ὑπ' ἀρ. 7 (εἰκ. 12) χρυσοῦ δακτυλίου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εὐρίσκωμεν καθηλωμένας ἕξ κεφαλὰς ζώων. Εἰς σφραγιδὸλίθον ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ εἰκονίζονται τέσσαρες κεφαλαὶ κριῶν⁹³ (εἰκ. 24). Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἐκ τοῦ 42ου θαλαμοειδοῦς τάφου τῶν Μυκηνῶν καταλέγεται καὶ φακοειδῆς σφραγιδὸλίθος ἐξ ὀρείας κρυστάλλου (ὑπ' ἀρ. 33, εἰκ. 25), ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἀντιλόπη μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ

ὀπίσω. Πρὸ τοῦ στήθους τῆς ὑπάρχει κεφαλὴ ζώου, ἐνῶ κάτωθεν τῆς κοι-
λίας καὶ ἄνωθεν τοῦ κορμοῦ παρεστάθησαν ὀκτώσχημοι ἀσπίδες⁹⁴. Σκέλος
ζώου ἐτέθη ἐπίσης ἄνωθεν τοῦ κορμοῦ. Ἐκ τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου ὑπ' ἀρ.
26 τῶν Μυκηνηῶν προέρχεται φακοειδῆς σφραγιδόλιθος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκο-
νίζεται ταῦρος ἰστάμενος μὲ τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν λαιμὸν κεκομμένα⁹⁵ (εἰκ.
26). Ἄνωθεν τῆς ράχεώς του ἐτέθησαν δύο κεφαλαὶ αἰγάγγρων, ἐνῶ ὑπὸ τὴν
κοιλίαν του σκέλος ζώου. Κεφαλὴ ταύρου μεταξὺ τῶν κεράτων τῆς ὁποίας
ἐτέθη διπλοῦς πέλεκυς μὲ τὰς λεπίδας πρὸς τὰ κάτω ἐτυπώθη ἐπὶ χρυσοῦ

Εἰκὼν 25. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν 33
ἐκ τοῦ 42ου τάφου τῶν Μυκηνηῶν.

Εἰκὼν 26. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν 34
ἐκ τοῦ 26ου τάφου τῶν Μυκηνηῶν.

ἐλάσματος τοῦ λακκοειδοῦς τάφου IV τῶν Μυκηνηῶν, ὁμοίαν δὲ παράστασιν
εὐρίσκομεν καὶ ἐπὶ τοῦ ἐξ ὄνυχος φακοειδοῦς σφραγιδολίθου τοῦ Ἡραίου τοῦ
Ἄργου⁹⁶ (εἰκ. 15). Αἱ παραστάσεις αὐταί, χωρὶς νὰ ἐξαντλοῦν τὰς γνωστὰς
περιπτώσεις, ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἐθυσίαζον διάφορα ζῶα⁹⁷. Ἐκ
τῶν καταλοίπων ὅμως τὰ ὁποῖα ἔχομεν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν βωμῶν τῶν
Μυκηνηῶν, τέφραν καὶ ὀστᾶ, ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ Μυκηναῖοι δὲν ἔκαιον πλή-
ρως τὰ θύματα αὐτά, ἀλλὰ ἴσως περιωρίζοντο εἰς ἐλαφρὰν ἐκθεσίν των εἰς
μικρᾶς ἐντάσεως πυρὰν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς σφαγῆς καὶ εἰς τὴν συλλογὴν
τοῦ αἵματός των, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὰς σπονδὰς καὶ χοὰς των.
Δι' αὐτὰς ἴσως ἐχρησιμοποιοῦν ἀκόμη καὶ ὑγρά, γάλα, μέλι, οἶνον, διότι εἰς
τὰ ἀφιέρωματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰς πινακίδας τῆς Πύλου περι-
λαμβάνονται καὶ τὰ ὑγρά ταῦτα, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἐδίδοντο, διὰ νὰ τεθοῦν
ἀπλῶς εἰς ἀποθήκας. Βεβαίως εἰς τὰς πρὸς τοὺς θεοὺς προσφοράς πλὴν τῶν
ὕγρῶν ἀναφέρονται εἰς τὰς πινακίδας ἐκεῖνας ἄνδρες καὶ γυναῖκες, χρυσᾶ κύ-
πελλα, καρποί, ἐλαῖαι καὶ δέρματα ζώων⁹⁸. Τὰ ἀνθρώπινα ὄντα θὰ ἐχρησι-

μποιοῦντο ὡς δοῦλοι εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν γαιῶν τοῦ ναοῦ, τὰ χρυσᾶ κύπελλα θὰ ἀπετέλουν θησαυρόν, τὰ δὲ τρόφιμα προωρίζοντο διὰ τοὺς ἱερεῖς καὶ δούλους. Τινὰ ὅμως τούτων, ὅπως οἱ καρποί, θὰ ἀπετίθεντο ἐπὶ τῶν βωμῶν (ὄρα καὶ εἰκόνα 19).

Εἰς τὴν ὁμάδα τῶν κυκλικῶν βωμῶν ἴσως θὰ πρέπει νὰ περιληφθοῦν καὶ αἱ μεγάλαι κυκλικαὶ ἐστῖαι τῶν μεγάρων τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων. Διότι προφανῶς πλὴν τῆς χρήσεώς των διὰ τὰς οἰκιακὰς ἀνάγκας καὶ διὰ τὴν θέρμανσιν τοῦ μεγάρου θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ διὰ τὴν ἀνεπίσημον οἰκογενει-

Εἰκὼν 27. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν 35
ἐκ τάφου τῶν Μυκηναίων.

Εἰκὼν 28. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν 36
ἐκ Μυκηναίων.

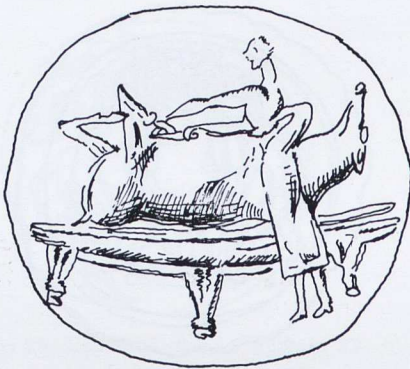
ακὴν λατρείαν, διὰ τὰς σπονδὰς εἰς δημοσίας ἐπισημοὺς συγκεντρώσεις καὶ τὰ τοιαῦτα. Τοῦτο ἴσως ὑποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεύρεσιν τραπέζης προσφορῶν πλησίον τῆς ἐστίας τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου. Ἀκόμη καὶ ἡ διακόσμησις τῶν πλευρῶν τῶν ἐστιῶν μὲ φλογόσχημα γραπτὰ στοιχεῖα καὶ ἀστερίσκους ὑποδεικνύει τὴν ἀποδιδομένην εἰς αὐτὰς ἱερότητα.

3. Βωμοὶ ἀμφίκοιλοι καὶ τράπεζαι προσφορῶν : Σαφὲς καὶ σπουδαῖον δεῖγμα τοῦ τύπου τούτου τοῦ βωμοῦ ἔχομεν ἐπὶ τῆς ἐκ κονιάματος πλίνθου τοῦ ναοῦ Γ γραπτῆς παραστάσεως (πίν. VI)⁹⁹. Βεβαίως παράστασιν τοῦ τύπου ἔχομεν ἐπὶ τοῦ περιφήμου ἀναγλύφου τῆς Πύλης τῶν Λεόντων. Πλὴν τούτων ὅμως εὐρίσκομεν σαφῆ παράστασιν ἀμφίκοίλου βωμοῦ ἐπὶ φακοειδοῦς ἐξ ἀχάτου σφραγιδολίθου εὐρεθέντος ὑπὸ τοῦ Γσούντα εἰς θαλαμοειδῆ τῶν Μυκηναίων τάφον (εἰκ. 27)¹⁰⁰. Ἐπὶ τοῦ βωμοῦ ἔχουν τοὺς προσθίους πόδας γρυῖπες πτερωτοὶ ἰστάμενοι ἐκατέρωθεν κίονος, εἰς τὸν ὅποιον φαίνονται νὰ εἶναι προσδεδεμένοι μὲ σχοινίον. Ὁ κίων, μὲ ἐλικοειδεῖς ραβδώσεις, ὑψοῦ-

ται ἄνωθεν τοῦ βωμοῦ καὶ ἀπολήγει εἰς κιονόκρανον καὶ γεῖσον. Ἡ ὄλη σύνθεσις ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ συμβολίζει κτήριον φυλαττόμενον ὑπὸ γρυπῶν. Ἐπὶ ἀμφικοίλου βωμοῦ ἔχουν τοὺς πόδας λέοντες ἱστάμενοι ἀπέναντι ἀλλήλων μὲ κοινὴν κεφαλὴν ἢ κεφαλὰς ἐνουμένας ἐν κατατομῇ (en profil) ἐπὶ φακοειδοῦς ἐκ Μυκηνῶν σφραγιδολίθου (εἰκ. 28)¹⁰¹, ἐνῶ ἐπὶ ἐτέρου ἀντὶ τῶν λεόντων ἴστανται γρυῖπες.

Ἄν καὶ ἡ κλιμαξ εἰς τὴν ὁποῖαν ἀποδίδονται δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀποδεικτικὸν στοιχεῖον, ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι οἱ ἀμφικόιλοι βωμοὶ ἦσαν

Εἰκὼν 29. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν 37 ἐκ θαλαμοειδοῦς τάφου τῶν Μυκηνῶν.

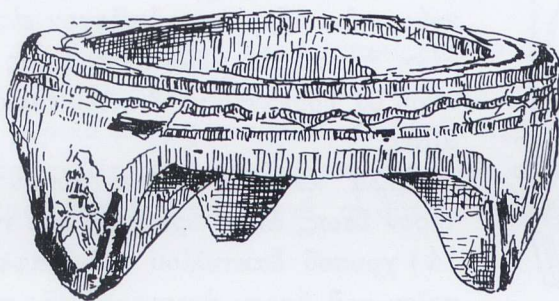
Εἰκὼν 30. Σφραγιδόλιθος Montigny ὑπ' ἀριθμὸν 38 τοῦ Βερολίνου.

μικρῶν διαστάσεων, ἦσαν φορητοὶ καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο δι' ἀναιμάκτους θυσίας. Ἐπ' αὐτῶν θὰ ἀπετίθεντο καρποὶ ἢ ἄλλα μικρὰ ἀντικείμενα. Εἰς μέγα ὄστρακον πίθου ἐκ τοῦ Ψυχροῦ διεσώθη ἔκτυπος παράστασις ἀμφικοίλου βωμοῦ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀποτεθῆ, προφανῶς ὡς ἀναθήματα, καρποὶ¹⁰². Τὰ ἀφιερούμενα πρὸς θυσίαν ζῶα ἀπετίθεντο πρὸς σφαγὴν ἐπὶ μεγάλων ὀγκολίθων, ὡς ὁ τοῦ ναοῦ Γ τῶν Μυκηνῶν ἢ ἐπὶ μεγάλων τριποδικῶν τραπέζων, ὡς ἡ εἰκονιζομένη ἐπὶ φακοειδοῦς ἐξ ἀχάτου σφραγιδολίθου εὔρεθέντος ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 47 θαλαμοειδῆ τάφον τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 29). Ἐπὶ μεγάλης τριποδικῆς τραπέζης κεῖται ἐπὶ τῆς ράχεώς του κάπρος, ἐνῶ πρὸ αὐτῆς ἴσταται ἱερεὺς ἐν ἱερατικῇ στολῇ ἔτοιμος νὰ ἐγχειρίσῃ τὸ ζῶον¹⁰³. Ἐπὶ τριποδικῆς τραπέζης ἐπίσης κεῖται βοοειδὲς εἰς τὸν φακοειδῆ σφραγιδόλιθον ἐξ ἀχάτου τῆς συλλογῆς Montigny, νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου, ὁ ὁποῖος λέγεται ὅτι εὔρεθη εἰς τὰς Μυκήνας (εἰκ. 30)¹⁰⁴. Εἰς τὸν τράχηλόν του εἶναι ἐνσφηνωμένη μακρὰ μάχαιρα ἢ παραξιφίς, τὸ χρησιμοποιοῦ-

θὲν εἰς τὴν θυσίαν ὄργανον. Πρὸ τῆς τραπέζης κεῖνται ἀποκοπεῖσαι κεφαλαὶ βοοειδῶν, ὑπεράνω δὲ τοῦ ζώου καμπυλοῦται φοινικόδενδρον. Μολονότι ὁ σφραγιδόλιθος δὲν εὔρεθη εἰς ἀνασκαφήν, ἐν τούτοις αἱ λεπτομέρειαι τῆς παραστάσεώς του ἀποδεικνύουν τὴν γνησιότητά του.

Μικραὶ τριποδικαὶ τράπεζαι, γνωσταὶ ὡς τράπεζαι προσφορῶν, προφανῶς ἀποτελοῦν παρομοίαν τάξιν φορητῶν βωμῶν δι' οἰκιακὴν χρῆσιν καὶ δι' ἀναιμάκτους θυσίας (εἰκ. 31). Εἶναι συνήθως κατεσκευασμένα ἐκ πηλοῦ κεχρισμένου δι' ἀσβέστου καὶ λευκοχώματος. Σπανιώτερον φέρουν γραπτὴν

Εἰκὼν 31. Τριποδικὴ τράπεζα Μυκηνῶν (κατὰ Α. J. B. Wace).

διακόσμησιν. Αἱ διαστάσεις των εἶναι πολὺ μικραὶ, οὕτως ὥστε αἱ τράπεζαι αὐταὶ εὐκόλως μετεφέροντο ἀπὸ χώρου εἰς χῶρον. Ἡ ἐπιφάνειά των εἶναι διμερῆς, ἀποτελεῖται δηλαδή ἀπὸ πλατὺ περιθώριον, τὸ ὅποῖον ὑπερέχει τῆς κυρίας ἐπιφανείας κατὰ 0.02 ἕως 0.04 μ. Πολλὰ τμήματα τραπεζῶν τοῦ εἴδους αὐτοῦ εὔρεθησαν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Ἑλλάδα, ἰδίᾳ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν¹⁰⁵. Εἰς τὸ μέγαρον τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος, παρὰ τὸν δυτικὸν κίονα τοῦ δόμου, εὔρεθη κατὰ χώραν τριποδικὴ κεχρισμένη τράπεζα προσφορῶν¹⁰⁶. Ἐπ' αὐτῆς εὔρεθησαν δύο μικροσκοπικαὶ διώτοι κύλικες, προφανῶς δῶρα. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἰδιῶται εἶχον εἰς τὰς οἰκίας των τοιαύτας τράπεζας προσφορῶν. Εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ δωματίου οἰκίας εἰς τὴν θέσιν Πλάκες τῶν Μυκηνῶν, τὸ θέρος τοῦ 1975 εὔρεθη κατὰ χώραν τριποδικὴ τράπεζα προσφορῶν (πίν. XV). Ἴχνη πυρὸς δὲν ἦσαν καταφανῆ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς τραπέζης κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν της. Αἱ ἀποθέσεις λοιπὸν εἰς βωμὸν καὶ τράπεζας προσφορῶν συγκειμένων ἴσως ἐξ ἀνθέων, καρπῶν ἢ σιτηρῶν, μέλιτος ἢ καὶ γάλακτος, ἦσαν συνήθεις πράξεις λατρείας εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν.

4. Βωμοὶ ἔρματα καὶ ἐκ χόματος : Εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 7 (εἰκ. 12) χρυσοῦν δακτύλιον τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνηῶν εἰκονίζεται βωμὸς σχηματισθεὶς ἀπὸ σωρὸν λίθων. Ὅπισθεν τῶν λίθων τούτων ἴσταται παιδίσκη. Ὅμοιος ἐκ σωροῦ λίθων βωμὸς εἰκονίζεται ἐπὶ πλακιδίου ἐξ ὑαλομάζης εὐρεθέντος ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς τὸν λεγόμενον θολωτὸν τάφον τῶν δαιμόνων τῶν Μυκηνηῶν (εἰκ. 32)¹⁰⁷. Δύο ζωοκέφαλοι δαίμονες μὲ σπονδικὰς πρόχους ἀνὰ χεῖρας ἴστανται ἐκατέρωθεν βωμοῦ ἐκ σωροῦ λίθων, προφανῶς ἔτοιμοι νὰ προ-

Εἰκὼν 32. Πλακίδιον ἐξ ὑαλομάζης ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν δαιμόνων τῶν Μυκηνηῶν.

βοῦν εἰς σπονδήν. Ὁ βωμὸς τοῦ τύπου τούτου εἶναι δυνατὸν νὰ ὀνομασθῇ «ἔρμα». Αἱ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου καὶ τοῦ πλακιδίου παραστάσεις ἀποδεικνύουν ὅτι «ἔρματα» ὑπῆρχον εἰς τὰ ὑπαίθρια τεμένη ἢ καὶ εἰς μεμακρυσμένους ὄρεινους τόπους, ὅπου θὰ ἠδύναντο νὰ διαιτῶνται οἱ ζωόμορφοι δαίμονες.

Ἄλλὰ καὶ ἓνα ἀκόμη τύπον βωμοῦ, σπανιώτερον ἴσως, ἀνεγνωρίσαμεν ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 9 (εἰκ. 14) χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Βαφειοῦ, εἰς τὸ στοιχεῖον τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ τῆς παραστάσεως. Εἰς τοῦτο διεκρίναμεν κωνικὸν ἐκ χόματος βωμόν. Ἄλλο παράδειγμα τοιοῦτου βωμοῦ ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς δὲν γνωρίζω· θὰ ἦτο βεβαίως σχεδὸν ἀδύνατον νὰ διασωθῇ τοιοῦτον παράδειγμα ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ἀναγνωρισθῇ ἔστω καὶ ἐὰν διεσφ-

ζετο. Εἶναι ὅμως πολὺ ἐνδιαφέρον ὅτι παράλληλον δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς Ἀρκαδίας ὁ Πausanias μνημονεῦει τὸν σπουδαιότατον βωμόν τοῦ Λυκαίου Διός (VIII 38: 7):

Ἔστι δὲ ἐπὶ τῇ ἄκρῳ τῇ ἀνωτάτῳ τοῦ ὄρους γῆς χῶμα, Διὸς τοῦ Λυκαίου βωμός, καὶ ἡ Πελοπόννησος τὰ πολλὰ ἐστὶν ἀπ' αὐτοῦ σύνοπτος· πρὸ δὲ τοῦ βωμοῦ κίονες δύο ὡς ἐπὶ ἀνίσχοντα ἐστήκασιν ἥλιον, ἀετοὶ δὲ ἐπ' αὐτοῖς ἐπίχρῃσσι τὰ γε ἔτι παλαιότερα ἐπεποίητο.

Εἰς τὴν κορυφὴν τὴν γνωστὴν ὡς «Ἁγίος Ἡλίας» τὸ 1903 ὁ ἀείμνηστος Κ. Κουρουνιώτης ἀπεκάλυψε κυκλικὸν ἐκ χόματος βωμόν, διαμέτρου 30 μ. καὶ ὕψους 1.50 μ. Ὀλίγον πρὸ τοῦ βωμοῦ, καὶ εἰς ἀπόστασιν 7 μ. ἀπ' ἀλλήλων, ἀνεῦρε δύο βάσεις κίωνων, αἵτινες, σημειωτέον, ἔχουν σχῆμα τριβάθμων βάσεων ἀγαλμάτων. Ὁ βωμὸς ἦτο ἐν χρήσει ἀπὸ τῆς 7ης ἐκατονταετίας μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πausanias. Ἡ ἀρχὴ τῆς κατασκευῆς καὶ χρήσεώς του

ἴσως ἀνήρχετο εἰς ἔτι ἀρχαιοτέραν ἐποχὴν¹⁰⁸. Κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ βωμὸς εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ τοῦ Λυκάονος τοῦ υἱοῦ τοῦ Πελασγοῦ, τοῦ πρώτου βασιλέως τῶν Ἀρκάδων. Ὁ Λυκάων αὐτὸς ἦτο καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς πόλεως τῆς Λυκοσύρας, ἡ ὁποία ἐστὶ *πρεσβυτάτη, καὶ ταύτην εἶδεν ὁ ἥλιος πρώτην* (VIII, 38: 1). Ἡ παράδοσις αὕτη δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεσιν τῆς παναρχαίας κατασκευῆς τοῦ βωμοῦ, ἡ ὁποία ἴσως ἐξικνεῖτο καὶ μέχρι τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Πάντως οἱ πρὸ τοῦ βωμοῦ κίονες μὲ τὰς τριβάθμους βάσεις των καὶ τὰ πτηνὰ ἐπὶ τῶν κίωνων εἶναι στοιχεῖα εὐρισκόμενα μόνον εἰς τὴν μυκηναϊκὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν, ὁ δὲ ἐκ χώματος βωμὸς εὐρίσκει παράλληλον εἰς τὴν παράστασιν τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Βαφειοῦ.

Ἡ ἔρευνα τῶν κτισμάτων τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς μυκηναϊκοὺς χρόνους εἶναι δυνατὸν νὰ τελειώσῃ ἐδῶ. Ἀλλὰ πιστεύω ὅτι εἶναι ἐπάναγκες νὰ μελετήσωμεν καὶ μερικὰ ἀκόμη στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται εἰς τὰς μυκηναϊκὰς συνθέσεις λατρευτικῶν σκηνῶν, ὡς εἶναι τὰ ἱερὰ δένδρα, οἱ κίονες, αἱ ὀκτώσχημοι ἀσπίδες, τὰ πτηνὰ, οἱ διπλοῖ πελέκεις.

ΙΕΡΑ ΔΕΝΔΡΑ ΚΑΙ ΚΛΑΔΟΙ

Εἰς τὰς παραστάσεις τῶν ὑπαιθρίων ἱερῶν, τῶν τεμένεων, ὑπάρχει πάντοτε τοῦλάχιστον ἓν δένδρον, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπετίθετο ὅτι θὰ κατήρχετο ἡ θεότης ὅταν θὰ ἀπεφάσιζε νὰ παραστῆ εἰς τελετὴν ἱλασκομένη τοῖς λατρεύουσι διὰ νὰ ἀκούσῃ τὰ αἰτήματά των. Τὸ ἱερὸν δένδρον μετὰ τοῦ βωμοῦ ἦτο τὸ ἀπαραίτητον στοιχεῖον ἐκάστου ὑπαιθρίου ἱεροῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐλατρεύοντο αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις τῆς Γῆς καὶ τῆς Φύσεως. Πρὸ τοῦ δένδρου καὶ τοῦ βωμοῦ ἐγένοντο ἱεουργαὶ καὶ ὀργιαστικοὶ χοροί. Σπανίως τὸ ἱερὸν δένδρον φυλάττουν μυθικὰ ζῶα. Οὕτως εἰς τὸν χρυσοῦν δακτύλιον ὑπ' ἀρ. 15 (εἰκ. 33) ἐκ Μυκηναίων, τὸν γνωστὸν ὡς δακτύλιον μὲ κίονα fleur-de-lys, ἔχομεν πράγματι ἱερὸν δένδρον ὡς κεντρικὸν στοιχεῖον καὶ ὄχι κίονα. Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ εἰκονίζεται ἀνὰ μία κατακειμένη σφίγγξ. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν ἐχρησιμοποιήθησαν σφίγγες ἀντὶ γρυπῶν ἢ καὶ λεόντων, πού εἶναι ὁ συνήθης τύπος. Ἡ χρῆσις δένδρων, θεωρουμένων ὡς ἱερῶν, εἰς τὴν λατρείαν εἶναι βεβαία. Τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν, εἶναι ἐὰν ὄντως κατὰ τὴν λατρείαν οἱ προσκυνηταί, ἰδίᾳ οἱ χορευταί, φθάνουν τοὺς κλάδους τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου δένδρου καὶ προσπαθοῦν νὰ τοὺς σύ-

ρουν πρὸς τὰ κάτω καὶ νὰ τοὺς χαμηλώσουν, ἢ καὶ ἐὰν κάποτε προσπαθοῦν νὰ ἐκριζώσουν αὐτὸ τοῦτο τὸ δένδρον. Συνήθως οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ἐπὶ δακτυλίων τοῦ Βαφειοῦ καὶ τῶν Μυκηνηῶν παράστασις τοῦ χορεύοντος λάτρως¹⁰⁹. Ἡ ἐξήγησις ὅμως αὐτῆ δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῶν πραγμάτων. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ὑπ' ἀρ. 9 (εἰκ. 14) δακτυλίου τοῦ Βαφειοῦ ἡ χεὶρ τοῦ χορεύοντος ἀνδρὸς δὲν φθάνει καὶ τοὺς κλάδους τοῦ δένδρου· ἀκόμη καὶ εἰς τὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 10 (εἰκ. 16) δακτυλίου τοῦ Βερολίνου τὸ ἄκρον τῆς χειρὸς

Εἰκὼν 33. Σφενδόνη χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 15 τῶν Μυκηνηῶν.

τοῦ χορευτοῦ δὲν ἐκτείνεται μέχρι τοῦ κορμοῦ τοῦ δένδρου. Ὡς φαίνεται σαφῶς καὶ εἰς τὰς εἰκόνας τῆς Σακελλαρίου¹¹⁰, αἱ μόναι παραστάσεις καθ' ἃς ὁ λάτρως φαίνεται νὰ συλλέγη καρπὸς ἢ νὰ σύρη τὸν κορμὸν τοῦ ἱεροῦ δένδρου εἶναι ἐπὶ δύο δακτυλίων εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου. Ἡ γνησιότης ὅμως τῶν δακτυλίων τούτων ἡμφεσβητήθη ἐπιτυχῶς καί, ὡς ἐκ τούτου, ἡ μαρτυρία των εἶναι ἀπαράδεκτος¹¹¹.

Πρὸς τούτοις ὑποτίθεται ὅτι ἡ συλλογὴ καρπῶν καὶ ἡ ἐκριζώσις τοῦ δένδρου γίνονται διὰ τὴν παροῦσαν εἰς τὴν σκηνὴν θεότητα. Προτοῦ ὅμως γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ὑπόθεσις αὕτη, πρέπει νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι αἱ κεντρικαὶ γυναικεῖαι μορφαὶ εἰς τοὺς δύο δακτυλίους εἶναι θεαὶ καὶ οὐχὶ ἀπλαῖ λάτρεις μετέχουσαι τοῦ χοροῦ, ὡς πιστεύω. Τοιαύτη ἀπόδειξις δὲν ὑπάρχει. Παραμένει μόνον ἡ κάμψις τοῦ κορμοῦ τῶν δένδρων, ἡ ὁποία σαφῶς εἰκονίζεται εἰς τινὰς παραστάσεις.

Ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, αὕτη ὀφείλεται εἰς τὸ ἔλλειπτικὸν σχῆμα τῆς σφενδόνης καὶ εἰς τὸν χῶρον, ὅπου χαράσσεται τὸ δένδρον· δηλαδὴ τὸ δένδρον πρέπει νὰ ἐξοικονομηθῇ εἰς τὸ ἔλλειπτικὸν σχῆμα τοῦ πεδίου, τοῦτο δὲ ἐπιτυγχάνεται μόνον μὲ τὴν κάμψιν τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν κλάδων του. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ παραδείγματα καὶ ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ ἐκ τῆς μινωικῆς περιοχῆς. Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 13 χρυσοῦν δακτύλιον τῶν Θηβῶν π.χ. (εἰκ. 20) τὸ εἰς τὸ ἄκρον εἰκονισθὲν δένδρον καμπυλοῦται ἄνωθεν τῆς ράχεως τοῦ ταύρου χωρὶς νὰ ὑπάρχη λάτρως, ὁ ὁποῖος θὰ ὑπετίθετο ὅτι ἔσυρε τοὺς κλάδους του¹¹². Εἰς τὸν σφραγιδόλιθον Montigny φοινικόδενδρον κάμπτεται ἄνωθεν τοῦ σώματος τοῦ ταύρου, χωρὶς πάλιν νὰ ὑπάρχη λάτρως, εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ ἡ κάμψις αὐτῆ (εἰκ. 30)¹¹³. Τὸ φοινικόδενδρον κάμπτεται διότι τὸ ἐπιβάλλει τὸ ἔλλειπτικὸν σχῆμα τῆς σφενδόνης.

Κατὰ ταῦτα καὶ ὡς γενικὸν συμπέρασμα δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἐκ τῶν διασωθέντων παραδειγμάτων δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ἐκρίζωσις τοῦ ἱεροῦ δένδρου, ἢ τὸ τράβηγμά του, ἢ ἡ συλλογὴ καρπῶν διὰ τὴν θεὰν ἀπετέλουν μέρος λατρευτικοῦ χοροῦ ἢ ἄλλων ἱεροτελεστιῶν. Βεβαίως κάθε δένδρον τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται εἰς τὰ μικροτεχνήματα δὲν εἶναι ἀπαραιτήτως καὶ ἱερὸν, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα συνέχονται πρὸς ἱερὸν κτίσμα ἢ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ κέντρον λατρευτικῆς πράξεως. Τοιαύτην λατρείαν, ἴσως εἰς ἱερὸν

Εἰκὼν 34. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν 39 ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηναίων.

Εἰκὼν 35. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν 40 ἐκ τοῦ Βαφειοῦ.

ἄλσος, ἔχομεν ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ στεατίτου, ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηναίων, εὐρεθέντος ὑπὸ τοῦ Wace (εἰκ. 34). Παρὰ τὴν κακοτεχνίαν του, ὁ ἐκ στεατίτου σφραγιδόλιθος εἶναι διδακτικὸς. Εἰς αὐτὸν εἰκονίζονται δύο δένδρα, πρὸ τῶν ὁποίων ἴστανται τρεῖς ἀνδρικοὶ μορφαὶ εἰς στάσιν σεβιζόντων. Εἰς τὰς γωνίας τῆς παραστάσεως ἐχαράχθησαν κλάδοι πρὸς τοὺς ὁποίους στρέφεται ὁ εἶς τῶν ἀνδρῶν¹¹⁴.

Κλάδοι δένδρων ἐνίοτε ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν λατρείαν ἢ ἦσαν ἀντικείμενον λατρείας. Οἱ κλάδοι αὐτοὶ διακρίνονται εὐκόλως ἀπὸ τὰ εἰκονιζόμενα ἱερά καὶ ἄλλα δένδρα διότι μέχρι τῆς ρίζης των καλύπτονται μὲ φύλλα, ἐνῶ τὰ δένδρα χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν ὑψηλὸν των κορμόν. Ἡ ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ παράστασις ἀποδεικνύει τὴν γνώμην αὐτὴν (εἰκ. 35). Ἐπὶ τῆς πεπλατυσμένης ἐπιφανείας τοῦ ἐξ ὄνυχος σφραγιδολίθου εἰκονίζονται δύο ζυφοκέφαλοι δαίμονες ὑψοῦντες σπονδικὰς πρόχους ἄνωθεν τριῶν φυλλοφορούντων κλάδων στερεωμένων ἐπὶ ζεύγους ἱερῶν κεράτων, τοῦτο δὲ ἐπίκειται πλατείας ἐπιφανείας σκεύους μὲ βραχὺν κωνικὸν πόδα¹¹⁵. Ὁ Nilsson ἀνεγνώρισεν εἰς τὸ σκεῦος τοῦτο ἀμφίκι-

λον βωμόν «reduced to a button - like shape». Κατά τὸν αὐτὸν τρόπον εἶναι στερεωμένοι τρεῖς κλάδοι εἰς τὸν σφραγιδόλιθον τοῦ Μυρσινοχωρίου μεταξὺ τῶν κατακορύφων κεραιῶν ἱερῶν κεράτων¹¹⁶.

Φυλλοφοροῦντες κλάδοι ἐτέθησαν μεταξὺ τῶν ζωομόρφων δαιμόνων τοῦ ὑπ' ἀριθ. 16 (εἰκ. 36) χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος καὶ ἐστερεώθησαν εἰς τὴν κατακόρυφον θέσιν των διὰ τριπλῆς στρεπτῆς βάσεως¹¹⁷. Ἡ παρουσία τῆς θεᾶς καθημένης ἐπὶ κλισμοῦ πρὸς ἣν ἔρχονται οἱ δαίμονες, ὑποδεικνύει

Εἰκὼν 36. Σφενδὼν τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀριθμὸν 16 ἐκ τῆς Τίρυνθος.

τὴν ἱερότητα τῶν κλάδων τούτων, ἐνῶ πλαγίως τεθέντες κλάδοι εἰς τὸ ἀνώτατον τμήμα τῆς παραστάσεως εἰς κοκκιωτὸν πεδῖον καὶ ὁ ἥλιος ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ σκηνὴ διαδραματίζεται εἰς ὑπαίθριον πευκόφυτον πεδῖον. Ὅπισθεν τῆς καθημένης θεᾶς διακρίνεται τμήμα τετραπλεύρου κτίσματος, ἴσως βωμοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθεται πτηνόν.

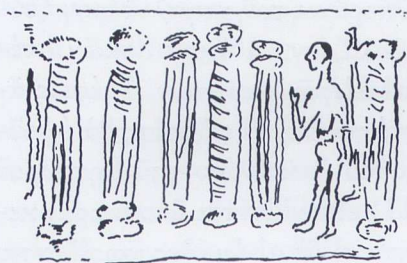
ΙΕΡΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Εἰς τὰ διάφορα εἰκονισθέντα ἱερά σαφῶς διακρίνονται κίονες. Ἄλλοι τούτων προφανῶς ἔχουν στατικὸν λόγον ὑπάρξεως, δηλαδὴ ὑποβαστάζουν τὴν στέγην κτισμάτων, ἄλλοι ὅμως δὲν ἔχουν τοιαύτην ἀποστολήν. Εἰς τοὺς πρώτους περιλαμβάνονται ὁ κίων τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν ὑπ' ἀρ. 2 (εἰκ. 2), ὁ κίων τοῦ δακτυλίου τοῦ Βερολίνου, τῆς θεᾶς ἴσως μὲ τὸ κάτοπτρον, ὑπ' ἀρ. 5 (εἰκ. 5) καὶ οἱ κίονες τῶν τρικλίτων ναῖσκων ἐπὶ τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων τοῦ ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 1).

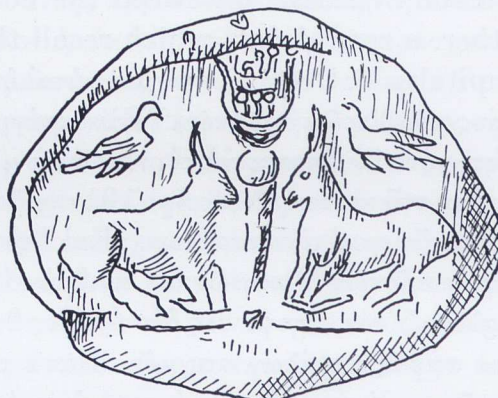

Και εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Evans ἐπέμεινε εἰς τὴν ἀρχικὴν του ἐκδοχὴν ὅτι οἱ κίονες καὶ οἱ στῦλοι, οἱ χρησιμοποιούμενοι εἰς κτίσματα ἔχουν ἱερὰν ιδιότητα καὶ θεωροῦνται ὡς «the aniconic image of a divinity», ἀλλ' ὡς ἀπέδειξε πλήρως ὁ Nilsson τοιαῦτα στηρίγματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀντιπροσωπεύουν θεότητας ἢ νὰ ᾔσαν ἀντικείμενα λατρείας¹¹⁸. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ μὴ ἀναγνωρισθῇ θρησκευτικὴ σημασία εἰς κίονας ἄνευ γεισώματος ἰδρυμένους ἀνεξαρτήτως κτισμάτων, τοποθετημένους ἰδίᾳ εἰς ὑπαίθρια ἱερά, ἐνίοτε καὶ ὑπὸ μορφῆν βαιτύλων.

Εἰς τὸ ὑπαίθριον ἱερόν τοῦ ὑπ' ἀρ. 10 (εἰκ. 16) δακτυλίου τοῦ Βερολίνου,

Εἰκὼν 37. Ἀνάπτυγμα κυλίνδρου ὑπ' ἀριθμὸν 41 ἐκ τῶν Μυκηναίων.

Εἰκὼν 38. Πήλινον σήμαντρον ἐκ τῶν Μυκηναίων.

τῶν ἀποκληθέντων ἐσφαλμένως θρηνηωδῶν, πέραν τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ ἴσταται μονήρης βαίτυλος, εἰς ἕτερον δὲ τμήμα τοῦ αὐτοῦ ἱεροῦ ἴσταται ἕτερος βαίτυλος, ὁράμενος μεταξὺ τῶν στύλων τοῦ περιφράγματος¹¹⁹. Εἰς τὴν παράστασιν σφενδόνης ἐπὶ μήτρας ἐκ τοῦ τάφου Ηπ3 τῆς Ἐλευσίνας (πίν. XIV) ἔχομεν γυναῖκας λατρευούσας τρεῖς κίονας τεθειμένους εἰς ἄλσος. Εἰς κύλινδρον τῶν Μυκηναίων εἰκονίζονται ἕξ ραβδωτοὶ κίονες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἴσταται εἰς λατρευτικὴν στάσιν προσκυνητῆς (εἰκ. 37)¹²⁰. Εἰς τὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως φαίνεται ὅτι εἰκονίζοντο τελείως συμβατικὰ δύο ἀκόμη ἄνδρες. Οἱ κίονες ἴστανται ἐπὶ βάσεων καὶ ἔχουν κιονόκρανα, οὐχὶ ὅμως γείσωμα.

Σπουδαιότερον δεῖγμα ἱεροῦ κίονος ἔχομεν ἐπὶ πήλινου σήμαντρον, εὑρεθέντος ὑπὸ τοῦ Wace εἰς τὸ λεγόμενον Rhyton Well¹²¹, περὶ τὰ 50 μ. πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τῆς μεγάλης ἐπικλινούσας ἐκ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων ἀνάδου (εἰκ. 38). Αἱ διαστάσεις του εἶναι μικραὶ (ἔχει μῆκος μόλις 0.028 μ.

καὶ πλάτος 0.025 μ.), ἀλλὰ ἡ ἐπ' αὐτοῦ παράστασις εἶναι σαφής. Εἰς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως ὑψοῦται κίων, μινωικοῦ τύπου, ἐπὶ βάσεως. Ἐπὶ τοῦ σφαιρικοῦ κιονοκράνου του εἶναι τοποθετημένα, τὸ ἐν ἄνωθεν τοῦ ἄλλου, δύο ζεύγη ἱερῶν κεράτων διακρινόμενα διὰ σειρᾶς στιγμῶν. Εἰς τὸ μικρότερον καὶ ὑψηλότερον τεθειμένον ζεύγος τῶν ἱερῶν κεράτων ἐπικάθηται πτηνόν. Ἐκατέρωθεν τοῦ κίονος καὶ ὑπεράνω δύο γονατισμένων ζώων, ἴσως προβάτων, εἰκονίζονται πτηνά. Προφανῶς εἰς τὸ σήμαντρον τοῦτο ἔχομεν παράστασιν ἱεροῦ κίονος. Αἱ μεταξὺ τῶν δύο ζευγῶν ἱερῶν κεράτων στιγμαὶ ἴσως ἐκληφθοῦν ὡς ὑποδηλοῦσαι δοκοὺς στέγης καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὑποτεθῆ ὅτι ἔχομεν καὶ εἰς τὸ σήμαντρον τοῦτο συμβολικὴν παράστασιν κτίσματος. Ὁ Nilsson σημειώνει «between the horns of consecration, one within the other, a row of dots which recall the beam ends often seen above the capitals»¹²². Ἀλλὰ αἱ στιγμαὶ αὐταὶ ἐτέθησαν ὑπεράνω τοῦ μεγαλύτερου ζεύγους τῶν ἱερῶν κεράτων. Ἐὰν πράγματι συμβολίζουν τὰ ἄκρα δοκῶν στέγης, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρίσκωνται κάτωθεν τῶν ἱερῶν κεράτων, ἀμέσως ἄνωθεν τοῦ κιονοκράνου, ἀφοῦ θὰ συμβολίζουσαν στέγην ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ ὑψοῦτο τὸ ζεύγος τῶν κεράτων. Ἐπὶ δευτέρου χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ θησαυροῦ Δροσινοῦ τῶν Μυκηνῶν ὑπ' ἀριθμὸν 14 (εἰκ. 23) εἰκονίζονται δύο σειραὶ κεφαλῶν ζώων, προφανῶς δύο ὀμάδες θυμάτων, αὐταὶ δὲ αἱ ὀμάδες χωρίζονται διὰ σειρᾶς μεγάλων στιγμῶν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ δύο ζεύγη τῶν ἱερῶν κεράτων τοῦ σημάντρου ἐχωρίσθησαν διὰ σειρᾶς στιγμῶν. Ἀσφαλῶς λοιπὸν ἐπὶ τοῦ σημάντρου ἔχομεν παράστασιν ἱεροῦ κίονος.

Πρέπει ἴσως νὰ σημειώσωμεν καὶ πάλιν τὴν παρουσίαν κίωνων εἰς τὸν βωμὸν τοῦ Λυκαίου Διός, τὸν ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Παυσανίου. Ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω (σ. 50) ὁ περιηγητὴς περιγράφων τὸν παμπάλαιον ἐκεῖνον βωμὸν λέγει: *Πρὸ δὲ τοῦ βωμοῦ κίονες δύο ὡς ἐπὶ ἀνίσχοντα ἐστήκασιν ἥλιον, αἰετοὶ δὲ ἐπ' αὐτοῖς ἐπίχρυσοι τὰ γε ἔτι παλαιότερα ἐπεποίητο.*

ΟΚΤΩΣΧΗΜΟΙ ΑΣΠΙΔΕΣ

Εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ ὑπ' ἀρ. 7 (εἰκ. 12) χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν καὶ εἰς τὴν γυφίνην γραπτὴν πινακίδα τοῦ Τσουντα (πίν. VI) εἰκονίζεται εἶδωλον, τοῦ ὁποίου τὸ ἐμφανέστερον στοιχεῖον εἶναι ἡ ὀκτώσχημος ἢ δίκυκλος ἀσπίς. Ἡ H. L. Lorimer ἀποδίδει εἰς ΥΕ III χρόνους σφραγιδόλιθον ἐξ ἀμεθύστου, ἀγνώστου προελεύσεως, ὁ ὁποῖος φυλάσσεται εἰς τὸ Βρετανικόν

Μουσεϊον. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται ὀκτώσχημος ἀσπίς, ἀπὸ τὸν ἀνώτατον κύκλον τῆς ὁποίας ὑψοῦται κράνος μυκηναϊκοῦ τύπου. Ἀπὸ τὰς πλευρὰς τῆς ἀσπίδος ἐκτείνονται χεῖρες κρατοῦσαι ξίφος μὲ μύκητα. Κάτωθεν τῆς ἀσπίδος διακρίνονται πόδες. Ἡ σύνθεσις εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς γραπτῆς πινακίδος τῶν Μυκηνηῶν ἀπαντωμένῃν καὶ δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς μία ἀκόμη ἀπεικόνισις παλλαδίου. Τὸ κράνος καὶ τὰ μετὰ μυχῆτων ξίφη ἀποδεικνύουν τὴν ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ χώρου προέλευσιν τοῦ σφραγιδολίθου¹²³. Ἀπὸ πολλοῦ εἶχε τεθῆ τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς ἦτο διακοσμητικὸν στοιχεῖον μόνον, ἂνευ ἄλλης συμβολικῆς σημασίας, ἢ ἐὰν ὄντως ἦτο καὶ λατρευτικὸν στοιχεῖον ἢ σύμβολον θρησκευτικόν. Ἦδη τὸ 1893 ὁ E. Gardner ἐδέχθη ὅτι τὸ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀρ. 7 τῆς ἀκροπόλεως εἶδωλον ἦτο παλλάδιον καὶ ὅτι ἡ ἀσπίς ἦτο τὸ σύμβολον ἢ ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ παράστασις θεότητος ἐν συντομογραφίᾳ¹²⁴. Ἄλλοι μελετηταί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Reinach, ὁ Blinkenberg, ὁ Picard, ὁ Evans καὶ ὁ Persson, ἠκολούθησαν τὴν γνώμην τοῦ Gardner καὶ ἀνέπτυξαν τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀνεικονικῆς παραστάσεως θεότητος καὶ τῆς ὀπλολατρείας· ἐδέχθησαν δηλαδὴ ὅτι κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν τὰ ὄπλα, καὶ βεβαίως ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς, ἦσαν ἀντικείμενα λατρείας. Ὁ Nilsson, παραθέτων καὶ ἐν λεπτομερείᾳ ἐξετάζων τὰς γνώμας τῶν σοφῶν αὐτῶν μελετητῶν, ἀποφαίνεται, εἰς τὸ γενικόν του συμπέρασμα, ὅτι ὀπλολατεία δὲν ὑφίστατο κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ ὅτι ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς διακοσμητικὸν καὶ μόνον στοιχεῖον καὶ δὲν εἶχε συμβολικὴν ἢ λατρευτικὴν σημασίαν¹²⁵.

Ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς, ὡς γνωστόν, ἦτο ἀμυντικὸν ὄπλον ἐν χρήσει κατὰ τὴν ΥἼ I περίοδον. Κατάλοιπα βεβαίως ἀσπίδων δὲν διεσώθησαν, ἀλλὰ εἰς μικρογραφικὰς παραστάσεις, ἐπὶ ἀντικειμένων εὐρεθέντων εἰς τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνηῶν, εἰκονίζονται μαχηταὶ καὶ κυνηγοὶ καλυπτόμενοι δι' ὀκτωσχήμων ἀσπίδων¹²⁶. Ἀκόμη καὶ εἰς ἀρχαιότερους ΥἼ II χρόνους φαίνεται ὅτι ἦτο ἐν χρήσει, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Βαφειοῦ· ἀλλὰ πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου ἐκείνης καὶ κατὰ τὴν ΥἼ III περίοδον ἀντικαθίσταται ὑπὸ μικροτέρας στρογγύλης ἀσπίδος¹²⁷. Ἀσφαλῶς ὅμως θὰ ἀνεγνωρίζετο καὶ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ὡς προγονικὸν ἀμυντικὸν ὄπλον. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς ἐπέζησεν ὡς καλλιτεχνικὸς τύπος, ἀφοῦ ἤδη ἀπὸ τῆς ΥἼ Ια τοῦλάχιστον περιόδου, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δηλαδὴ ποὺ ἦτο ἐν χρήσει ὡς ἀμυντικὸν ὄπλον, ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ¹²⁸.

Ἦς καλλιτεχνικός τύπος καὶ στοιχεῖον προφανῶς ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν διακόσμησιν καλύμματος πυξίδος ἐξ ἐλέφαντος, μικρὸν τμήμα τοῦ ὁποίου εὑρέθη εἰς ΥΕ III Β-2 ἐπίχωσιν εἰς τὰς Μυκήνας τὸ 1964 (πίν. XVIII). Ὀλόκληρος ἢ ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος πληροῦται δι' ὁμοιωμάτων ὀκτωσχήμων ἀσπίδων. Ὅμοιον διακοσμητικὸν προορισμὸν εἶχον καὶ αἱ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἀσπίδες καὶ τὰ ἐλεφάντινα ἐλάσματα με' ὀκτωσχήμους ἀσπίδας τὰ ἀνευρεθέντα ὑπὸ τοῦ Wace εἰς τὴν λεγομένην «Οἰκίαν τῶν ἀσπίδων»¹²⁹. Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον ἐκαλύφθη ἡ λεπίς χαλκοῦ ξίφους ἐκ τοῦ λακκοειδοῦς τάφου IV τῶν Μυκηνῶν με' ὁμοιώματα ὀκτωσχήμων ἀσπίδων¹³⁰. Τὸ ξίφος τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν ΥΕ I περίοδον. Πλὴν τοῦ διακοσμητικοῦ σκοποῦ, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι αἱ ἀσπίδες ἐτέθησαν καὶ διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν δύναμιν τοῦ ὄπλου. Ἀλλὰ ἐν καὶ μόνον ὁμοίωμα θὰ ἐξήρκει διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν. Τὰ πολλὰ ὁμοιώματα μόνον διακοσμητικὸν ρόλον θὰ ἐξυπηρέτου. Αὐτὸν τὸν ἐνισχυτικὸν σκοπὸν φαίνεται ὅτι εἶχεν ἢ ἐπίθεσις ὁμοιώματος ὀκτωσχήμου ἀσπίδος ἐπὶ χαλκοῦ πελέκεως ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ¹³¹.

Διάφορον ὅλως σημασίαν θὰ εἶχον παραστάσεις ὀκτωσχήμων ἀσπίδων ἐπὶ ομάδος σφραγιδολίθων, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν κυρίως εἰς ΥΕ III χρόνους. Εἶδομεν ἤδη τὸν ἐξ ὀρείας κρυστάλλου ἐκ Μυκηνῶν σφραγιδόλιθον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀπεικονίσθησαν ἀσπίδες μεταξὺ τῶν σκελῶν καὶ ἀνωθεν τῆς ράχους ἀντιλόπης (εἰκ. 25). Εἰς ἐγγεγλυμμένην ἐξ ὑαλομάζης ψῆφον, εὑρεθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Persson εἰς τὴν Μιδεάν τῶν Δενδρῶν, ἔχομεν παράστασιν κερασφόρου ζώου μεταξὺ τῶν ποδῶν καὶ κάτωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ὁποίου ἐτέθη ὀκτώσχημος ἀσπίς¹³². Ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ φαιοπρασίνου λίθου εὑρεθέντος εἰς τὰς Μυκήνας ἐχαράχθη ἀντιλόπη στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ πρὸς ὀκτώσχημον ἀσπίδα. Ὅπισθεν τῆς ἀντιλόπης εἰκονίζεται σκέλος ἐτέρου ζώου, (λέοντος;), (εἰκ. 39)¹³³. Ἀσφαλῶς τὰ παραδείγματα αὐτὰ δὲν ἐξαντλοῦν τὰ διασωθέντα καὶ ἀποκείμενα εἰς διάφορα μουσεῖα καὶ συλλογὰς¹³⁴, εἶναι ὅμως ἀρκετὰ διὰ νὰ θέσουν τὸ ἐρώτημα, διατί ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς ἐχρησιμοποιεῖτο με' ἀπεικονίσεις ζώων εἰς τόσα μικροτεχνήματα. Εἶναι ἄρα γε δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι συμβολίζει ἐνέργειάν τινα σχετιζομένην πρὸς τὰ ζῶα; Εἶδομεν ὅτι ὀκτώσχημοι ἀσπίδες κατὰ τὸν 16ον π.Χ. αἰῶνα ἐχρησιμοποιοῦντο κυρίως εἰς πολεμικὰ πράξεις, ἐνίοτε ὅμως ἐφέροντο καὶ ὑπὸ κυνηγῶν, ὡς εἰς τὸ περίφημον ἐγχειρίδιον τῆς θήρας τῶν λεόντων τοῦ λακκοειδοῦς τάφου IV τῶν Μυκηνῶν. Εἶναι λοιπὸν δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ὅπου ἔχουν χαραχθῆ ζῶα ἐν συναφείᾳ με' ἀσπίδας, ἔχομεν παραστάσεις κυνηγίου καὶ ὅτι αἱ ἀσπίδες συμβολίζουν τὴν δρᾶσιν αὐτὴν τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ ἡ ἀσπίς ἦτο ἀμυν-

τικόν ὄπλον· τὰ κατ' ἐξοχὴν ὄπλα κυνηγίου ἦσαν ἐπιθετικά. Ἐὰν ὁ τεχνίτης εἶχεν ἀνάγκην συμβόλου διὰ τὴν παράστασιν κυνηγίου θὰ ἦτο φυσικὸν νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐπιθετικὸν ὄπλον — δόρυ, τόξον καὶ βέλη, ἀκόμη καὶ ξίφος ἢ λόγχην — καὶ οὐχὶ τὴν ἀμυντικὴν ἀσπίδα. Βεβαίως θὰ ἦτο πιθανὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς ἐτίθετο διὰ νὰ ἐξασκήσῃ μαγικὴν ἐπίδρασιν προφυλάττουσαν ἀπὸ τοὺς κινδύνους τὸν μετέχοντα τοῦ κυνηγίου. Τὰ εἰς ΥΕ III παραστάσεις κυνηγίων εἰκονιζόμενα ζῶα συνήθως δὲν εἶναι ἄγρια θηρία —

Εἰκὼν 39. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν
42 ἐκ τῶν Μυκηναίων.

Εἰκὼν 40. Σφραγιδόλιθος ὑπ' ἀριθμὸν
43 ἐκ τῶν Μυκηναίων.

λέοντες, κάπροι κλπ. — ἀλλὰ ζῶα σχετικῶς ἡμερα ἐνίοτε δὲ καὶ κατοικίδια ἢ δυνάμενα νὰ ἐξημερωθοῦν. Προφανῶς αἱ ἀσπίδες δὲν εἶναι σύμβολα κυνηγίου, οὐδέ, εἰς τὰς περὶ οὗ ὁ λόγος παραστάσεις, εἶχον διακοσμητικὸν προορισμὸν, ἀλλὰ θὰ εἶχον σχέσιν πρὸς ἱερουργίαν καὶ ἴσως ἦσαν τὰ σύμβολα τῆς θεότητος, πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας ἐτελεῖτο ἡ ἱερουργία ἐκείνη. Τοιαύτη βεβαίως ἱερουργία ἦτο ἡ θυσία ζώων. Καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποτεθῇ ὅτι εἰκονίζετο μετὰ ζώων διὰ νὰ ἐνισχύσῃ, ὡς ἐλέχθη διὰ τὸν πέλεκυν τοῦ Βαφειοῦ ἢ καὶ διὰ τὸ ξίφος τοῦ λακκοειδοῦς τῶν Μυκηναίων τάφου, ἀκόμη καὶ τότε θέτει τὰ ζῶα ὑπὸ τὴν προστασίαν ἢ τὴν κατοχὴν τῆς θεότητος εἰς τὴν ὁποίαν προσιδιάζει ἡ ἀσπίς. Τοῦτο βεβαίως ἰσχύει καὶ ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀσπίς συμβολίζει κυριότητα, ὑποδεικνύει δηλαδὴ ὅτι τὰ ζῶα ἀνήκουν εἰς θεότητά τινα, τὴν θεότητα τῆς ἀσπίδος.

Ἡ χρῆσις τῆς ἀσπίδος ὡς συμβόλου ὑποδεικνύεται ἀκόμη καὶ ὑπὸ σφραγιδολίθου ἐξ ὀρείας κρυστάλλου εὐρεθέντος εἰς τὰς Μυκῆνας (εἰκ. 40). Μεταξὺ τριῶν γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι προφανῶς ἀποτελοῦν μέρος συνήθους συνθέσεως γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι βαίνουν πρὸς ἱερόν, ἐτέθησαν δύο ὀκτώσχημοι ἀσπίδες¹³⁵. Βεβαίως αἱ ἀσπίδες αὐταὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐνισχύουσαι

τὴν πολεμικὴν ἀξίαν τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ ἔχουν συμβολικὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα· εἶναι τὰ σύμβολα τῆς θεότητος εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο ἀφιερωμένον τὸ ἱερὸν πρὸς τὸ ὅποιον βαίνουν αἱ γυναῖκες.

Περίαιπτα εἰς σχῆμα ὀκτωσχημῶν ἀσπίδων καὶ ἐκ διαφόρων ὑλῶν εἶναι γνωστὰ ἀπὸ διάφορα μυκηναϊκὰ κέντρα. Ὁραιοτάτον δεῖγμα τοιοῦτου περιάπτου ἐκ χρυσοῦ εὑρέθη ὑπὸ τοῦ Blegen εἰς θολωτὸν τάφον τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Νέστορος¹³⁶. Καὶ τὰ περίαιπτα αὐτὰ ἀποδεικνύουν τὴν πίστιν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ στοιχείου τούτου, προφανῶς ἐξασφαλίζοντος τὴν προστασίαν τῆς θεότητος, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸ σύμβολον.

Μία μεγάλη καὶ ἐνδιαφέρουσα τάξις ὀκτωσχημῶν ἀσπίδων εἶναι ἡ ἀπαντωμένη εἰς τοιχογραφίας. Σειραὶ ἀσπίδων, προφανῶς ἀνηρητημένων εἰς τοίχους, σχηματίζουν τὸν διάκοσμον σπουδαίων δωματίων εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Τίρυνθος¹³⁷. Αἱ μινωικαὶ παραστάσεις, ΥΜ Ια χρόνων, φαίνεται ὅτι ἦσαν πιστὰ ἀπεικονίσεις τοῦ ἐν χρήσει ἀκόμη ἀμυντικοῦ ὅπλου καὶ ἴσως ἀπαθανατίζουν τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ ἀνακτος. Κατὰ τὸν Persson, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ προγενεστέραν γνώμην τοῦ Evans, ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς ἀκόμη ἦτο «the symbol of divine protection», προφυλάττουσα τὴν πολιτείαν ἀπὸ καταστροφῆν, ἡ ἀσπίς εἶναι «of the Lord» καὶ ἡ παρουσία τῆς ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ τοῦ ὑμνωδοῦ «the Lord is our defense»¹³⁸. Ἡ ζωφόρος τῆς Τίρυνθος, μεταγενεστέρα τῶν παραστάσεων τῆς Κνωσοῦ, γενομένη ὅμως κατ' ἀπομίμησιν ἐκείνων, ἦτο διακοσμητικὴ, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ μικροῦ μεγέθους τῶν ἀσπίδων, τῶν παραπληρωματικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα περιέχει, καὶ τῶν γραπτῶν περιθωρίων τῆς. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν συμβολικῆς σημασίας, ὅτι δηλαδὴ ἐχρησίμευεν ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀπαθανάτισιν τὰ κατορθώματα τοῦ ἀνακτος, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὑπενθυμίξιν τῆν θεῖαν προστασίαν.

Εἰς τὰ διασωθέντα τεμάχια τοιχογραφιῶν τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηναίων δὲν ἀπαντοῦν παραστάσεις ἀσπίδων, μολονότι διεσώθησαν σκηναὶ θεωρούμεναι ὡς πολεμικαὶ¹³⁹. Κατάλοιπα ζωφόρου ὀκτωσχημῶν ἀσπίδων εὑρέθησαν τὸ 1970 - 1972 εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν κτήριο τῆς δυτικῆς κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηναίων, ἀμέσως πρὸς Νότον τῆς λεγομένης «Οἰκίας Τσουντα»¹⁴⁰. Τὸ κτήριο ἐκεῖνο δὲν ἀπετέλει μέρος ἢ πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου, ἀλλὰ κατεῖχε χῶρον παρὰ τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος, μακρὰν τοῦ ἀνακτόρου καὶ πολὺ πλησίον τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηναίων. Ἡ θέσις του καὶ ἡ κάτοψις του, ἡ τόσον διάφορος τῆς μορφῆς τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τοῦ ἀνακτόρου, τῆς ἀρχικῶς ἀποκληθείσης «οἰκίας τῶν κιόνων», τὸ σχετίζει μὲ τὸ

Θρησκευτικὸν ἐκεῖνο Κέντρον. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἀποδεικνύουν ὅτι θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ σημαίνοντα ἄρχοντα τῆς πολιτείας. Ἡ μακρὰν τῶν πυλῶν καὶ ἄλλων στρατηγικῶν σημείων τῆς ἀκροπόλεως τοποθέτησίς τοῦ ἀποδεικνύει ὅτι δὲν θὰ ἦτο τὸ ἐνδιαίτημα τοῦ στρατιωτικοῦ ἄρχοντος, τοῦ λαβαγέτα π.χ., μὲ τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου θὰ ἐταίριαζεν ἡ ἀσπίς ὡς ἔμβλημα. Ἡ θέσις τοῦ κτηρίου Μ, εἰς τὴν βορείαν κλιτὺν τῆς ἀκροπόλεως, ἡ ἐγγὺς τῶν ἀποθηκῶν τοῦ βορείου κυκλωπέου τείχους, τὸ ἐπιβάλλει ὡς τὸ ἀρμόδιον ἐνδιαίτημα τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τῆς ἀκροπόλεως¹⁴¹. Ἀφ' ἐτέρου τεμάχια τοιχογραφιῶν μὲ παραστάσεις εἰρηνικὰς, πιθανῶς δὲ καὶ θρησκευτικοῦ περιχομένου, τῆς «Μυκηναίας» δηλαδὴ καὶ τῆς γυναικείας μορφῆς (θεᾶς) τῆς ἀποδεχθείσης ὡς ἀνάθημα εἶδωλον παιδίσκης, τείνουν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ὁ ἄρχων τοῦ κτηρίου εἶχεν ἱερατικὸν ἀξίωμα. Βεβαίως ὁ ἀρχιερεὺς τῶν Μυκηνῶν θὰ παρέμενε πλησίον τοῦ κέντρου καὶ τὸ ὅλον κτηριακὸν συγκρότημα, τὸ πρὸς Νότον τῆς «Οἰκίας Τσουντα» καὶ τοῦ ναοῦ Γ, μέρος τοῦ ὁποίου ἀπετέλουν καὶ τὰ δωμάτια τῶν τοιχογραφιῶν, ἔχει ἴδιον ἀρχιτεκτονικὸν χαρακτήρα, ἀρμόζοντα πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν ἱερέων καὶ τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ζωφόρος τῶν ἀσπίδων δὲν θὰ ἦτο συμβολικὴ πολεμικῆς ἀρετῆς τοῦ ἐνοικοῦντος, ἀλλὰ θὰ εἶχεν ἐτέραν σημασίαν.

Θὰ λεχθῆ ἴσως ὅτι ἡ ζωφόρος τῶν ἀσπίδων δὲν εἶχεν ἰδιαιτέραν σημασίαν ἀλλ' ἦτο ἀπλῶς διακοσμητικὴ, ἀποτελουμένη ἐκ στοιχείων τύπου καλλιτεχνικοῦ διασωθέντος διὰ τῶν αἰώνων. Ἡ στενότης τῆς μέσης τῶν εἰκονιζομένων ἀσπίδων θὰ ἐνίσχυνεν ἴσως τὴν τοιαύτην ἐπιβίωσιν. Ἀλλὰ εἰς τὴν περίπτωση αὐτὴν παραμένει ἀναπάντητον τὸ ἐρώτημα: Διατί κτήριον τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο ἀνακτορικὸν ἢ ἀκόμη καὶ στρατιωτικὸν ἐκοσμήθη μὲ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μολονότι καλλιτεχνικὰ εἶχον καὶ πολεμικὴν, ἀμυντικὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν δὲν θὰ εἶχον λησμονήσει οἱ ἐνοικοῦντες εἰς αὐτό; Ἐὰν δὲ τὸ κτήριον ἦτο κατοικία ἀρχιερέως ἢ καὶ ἱερέως σπουδαίου, διατί οὗτος ἐπέλεξεν ἀσπίδας, κατ' ἐξοχὴν πολεμικὸν ὄπλον, διὰ τὴν διακόσμησίν του; Μὴ λησμονώμεν ὅτι πλὴν τῆς ζωφόρου τῶν ἀσπίδων ἔχομεν ἀπὸ τὸ αὐτὸ κτήριον καὶ τεμάχια τοιχογραφιῶν προφανῶς θρησκευτικῆς σημασίας. Τὸ μόνον συμπέρασμα τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθῆ ἐκ τῶν συλλογισμῶν τούτων καὶ τῶν μέχρι τοῦδε ἀνευρεθέντων καταλοίπων εἶναι ὅτι ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς εἰς ΥἼ Β χρόνους, τοὺς χρόνους τῶν τοιχογραφιῶν, εἶχε καὶ συμβολικὴν θρησκευτικὴν σημασίαν. Ἐὰν δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο προσθέσωμεν καὶ τὴν μαρτυρίαν τῆς γραπτῆς γυψίνης ἐκ Μυκηνῶν πινακίδος, εἶναι δυνατὸν νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα ὅτι ἡ ὀκτώσχημος ἀσπίς ἦτο τὸ

κατ' ἐξοχήν σύμβολον τῆς θεᾶς τοῦ πολέμου, ἡ ὁποία ἐλατρεύετο εἰς τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηναίων, σύμβολον προστατευτικὸν τῆς πολιτείας ἢ τοῦ ἀντικειμένου ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο. Εἶναι ἀξία σημειώσεως καὶ ἡ παρουσία τῆς ἀσπίδος εἰς παραστάσεις ζώων, τὰ ὁποία ἐδέχθημεν ὡς ἀποτελοῦντα ἀγάλας ἐκ τῶν ὁποίων ἐλαμβάνοντο τὰ πρὸς θυσίαν ζῶα. Εἶναι ἄρα γε δυνατὸν νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τούτου ὅτι κυρίως εἰς τὴν διὰ τῆς ἀσπίδος συμβολιζομένην θεὰν τοῦ πολέμου ἐθυσιάζοντο ζῶα; Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ χρῆσις τοῦ στοιχείου πρὸς διακόσμησιν.

Μία ἀκόμη παρατήρησις σχετικὴ μὲ τὰς ζωφόρους ὀκτωσχημῶν ἀσπίδων εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ ὁ χῶρος ὑπεράνω τῶν κύκλων παραμένει ἀκόσμητος. Εἰς τὴν ζωφόρον τῆς Τίρυνθος ἔχουν γραφῆ ῥόδακες, οἱ ὅποιοι δὲν συνδέονται μὲ τὰς ἀσπίδας. Εἰς τὰς παραστάσεις ἀσπίδων τῶν Μυκηναίων, εἰς ὅσας διετηρήθησαν εἰς ὄλον αὐτῶν τὸ ὕψος ἐγράφη ῥόδαξ συνδεόμενος διὰ διπλῶν λωρίδων μὲ τὸ ὕψος τῆς ἀσπίδος (πίν. XIX).

Ἡ ζωφόρος τῶν Μυκηναίων φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα κατὰ πολὺ τῶν ἀνευρεθεισῶν εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ εἰς τὴν Τίρυνθα, θὰ ἦτο δὲ δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι εἰς αὐτὴν ἔχομεν τὸ τελευταῖον στάδιον μιᾶς φυσικῆς ἐξελίξεως ἐνὸς στοιχείου τῆς συνθέσεως. Θὰ ἦτο δηλαδὴ δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ὁ ῥόδαξ ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἀνάρτησιν τῶν ἀσπίδων ἐπὶ τοῦ τοίχου, ἀνάρτησιν ἢ ὁποία ἐγράφη λεπτομερέστερον καὶ κατὰ τρόπον πραγματικόν. Ὁ Evans βεβαίως ἐδίδαξεν ὅτι αἱ ἀσπίδες ἐστερεοῦντο ἐπὶ τῆς ζώνης τῶν σπειρῶν, ἢ ὁποία κατὰ κανόνα ἐγράφετο εἰς τὸ μέσον τοῦ ὕψους τῶν ἀσπίδων¹⁴². Εἰς τὴν πραγματικότητά ἢ ἀπὸ τῶν ῥοδάκων ἐξάρτησις ἀσπίδων τόσου βάρους καὶ μεγέθους θὰ ἦτο ἀδύνατος, ἀλλὰ εἰς μίαν συμβατικὴν παράστασιν, πληροῦσαν διακοσμητικὸν σκοπὸν, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀρκετὴ. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτον ὅτι οὐδὲν ἄλλο παραπληρωματικὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον περιελήφθη εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν Μυκηναίων. Σημειωτέον ὅτι ὁ ῥόδαξ ἐγράφη καὶ ἐχρωματίσθη κάπως διαφόρως ἀπὸ τὸν συνήθη τρόπον¹⁴³, δίδει δὲ τὴν ἐντύπωσιν κράνους. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ ἐνθυμίζουσιν τὰ κέρατα κριῶν μὲ βαθείας ἀυλακώσεις, τὰ ὁποία ἐνίοτε κοσμοῦν κράνη μαχητῶν, πιθανῶς ἡγητόρων. Ἀριστον δεῖγμα τῶν κεράτων τούτων ἔχομεν εἰς τὴν παράστασιν κράνους ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ σαρδόνυχος τοῦ Βαφειοῦ τοῦ εὔρεθέντος ὑπὸ τοῦ Τσουντα¹⁴⁴. Εἶναι ἄρα γε δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι οἱ ῥόδακες καὶ αἱ συνδέουσαι αὐτοὺς λωρίδες μὲ τὴν ἀσπίδα ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς κεφαλὰς καὶ τὸν λαιμὸν τῶν λεγομένων «παλλαδίων», αἱ ὁποῖαι προεξέχουν τῶν κύκλων τῶν ὀκτωσχημῶν;

ΙΕΡΑ ΚΕΡΑΤΑ

Τὰ ἱερὰ κέρατα, συμβολικὴ καὶ ἐσχηματοποιημένη ἀπεικόνισις κερασφόρων ζώων σφαγιασθέντων κατὰ τὴν λατρείαν τῶν θεῶν, προφανῶς ὑποδεικνύουν τὴν θρησκευτικὴν ιδιότητα τῶν κτισμάτων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐτίθεντο¹⁴⁵. Ἱερὰ κέρατα δὲν ἀνευρέθησαν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντων ναΐσκων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἐν γένει δὲ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν περιοχὴν εἶναι σπανιώτατα. Εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος ὁ Blegen ἀνεῦρεν ἐφθαρμένα μόνον τεμάχια, χρησιμοποιηθέντα εἰς τὴν κατασκευὴν τοιχαρίου νεωτάτων μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ ὑπὸ τὸν ἐπικλινῆ διάδρομόν του¹⁴⁶. Τεμάχιον ἱερῶν κεράτων εὐρέθη καὶ εἰς τὴν αὐλὴν τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Γλαῦ τῆς Βοιωτίας¹⁴⁷. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι δὲν ἀνευρέθησαν καὶ τὰ ἱερὰ σκευὴ τῶν ἀνασκαφέντων τούτων ναῶν. Εἰς τὰς μικρογραφίας τὰς ἀπαντωμένας εἰς ἔργα τέχνης, ἱερὰ κέρατα εἰκονίζονται, ὡς εἶδομεν, ἐπὶ τῆς στέγης ἢ καὶ εἰς τὴν βᾶσιν κίωνων, ναΐσκων καὶ βωμῶν¹⁴⁸. Κατὰ κανόνα ἱερὰ κέρατα δὲν εἰκονίζονται εἰς τὰς παραστάσεις τῶν τεμένεων. Ἐπίσης εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι δὲν εὐρέθησαν ἱερὰ κέρατα σχετιζόμενα πρὸς τὰ ἀνάκτορα τῶν Μυκηνῶν¹⁴⁹ καὶ τῆς Τίρυνθος. Τοῦτο δὲ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πληθώραν τὴν συναντωμένην εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ, ἢ ὁποία καὶ ἔδωκε λαβὴν εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἱερότητος τῶν ἀνακτόρων. Τελευταίως ὁ Taylor ἀπεκάλυψε τοιχογραφίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφη σειρὰ ἱερῶν κεράτων ἐπὶ τοῦ θριγκοῦ κτίσματος, προφανῶς ἱεροῦ¹⁵⁰ καὶ ἡ τοιχογραφία αὕτη δὲν εὐρέθη εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἀλλὰ εἰς τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον. Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς τὴν λεγομένην «Οἰκίαν τῶν Σφιγγῶν» ὁ Wace ἀνεῦρε πλακίδιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι χαραγμένοι ἀντωπαὶ σφίγγες, μὲ τοὺς προσθίους πόδας ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου κίονος, ὁ ὁποῖος διήκει διὰ μέσου τετραπλεύρου βάρθρου ἢ κτίσματος. Τὸ κτίσμα τοῦτο κοσμεῖται διὰ τριῶν ζευγῶν ἱερῶν κεράτων, καὶ ἐπὶ τοῦ κτίσματος τούτου πατοῦν αἱ σφίγγες. Ζευγὸς ἱερῶν κεράτων ἀπεικονίζεται, ὡς εἶδομεν, ἐπὶ τοῦ λεγομένου «altar krater» τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (πίν. V) καὶ ἐπάλληλοι σειραὶ ἱερῶν κεράτων κοσμοῦν μίαν τῶν πλευρῶν λάρνακος τῆς Τανάγρας¹⁵¹.

Εἰς σπάνια ἔργα τέχνης αἱ κεραῖαι τῶν ἱερῶν κεράτων καμπυλοῦνται καὶ οὕτως ὁμοιάζουν πρὸς ἕτερον διακοσμητικὸν στοιχεῖον γνωστὸν ὡς φλογόσχημον ἢ flame pattern, ἢ knotted plume ἢ καὶ adder mark¹⁵². Σειρὰ συνεχῆς τοιούτων στοιχείων ἐγράφετο εἰς ἐστίας ἀνακτορικῶν μεγάρων καὶ

εἰς τραπέζας προσφορῶν, τοιαύτην δὲ σειρὰν ἀνεύρομεν καὶ ἐπὶ τοῦ κράνουσ τῆς θεᾶς τῆς κρατούσης μικρὸν γρῦπα εἰς μικρογραφίαν ἐκ τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν¹⁵³ (πίν. VII).

Ἐκ τῆς δυτικῆς κλιτύος τῆς περιοχῆς τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου ἔχομεν νῦν καὶ ἀξιοσημείωτον γραπτὸν ἀνθρωπόμορφον ἀγγεῖον (πίν. XVI), ὁμοιάζον ἐν πολλοῖς πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Taylour εὑρεθὲν piriform ἀγγεῖον τοῦ δωματίου τῶν εἰδώλων¹⁵⁴. Τὰ μετ' αὐτοῦ εὑρεθέντα ὄστρακα τὸ ἀνάγουσ εἰς ΥΕ III Β - 2 χρόνους. Δυστυχῶς τὸ στόμιόν του δὲν διεσώθη, προφανῶς δὲ τὸ σκεῦος εἶχε θραυσθῆ καὶ ἀπορριφθῆ εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἐχει ὕψος 0.36 μ. καὶ παριστᾷ γυναικείαν μορφήν, ἡ ὁποία φέρει τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους καὶ ἐκατέρωθεν τῶν μαστῶν. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ πλουσία διακόσμησις τοῦ σκεύους· τὰ περισσότερα στοιχεῖα εἶναι φυτικά. Ὁ καθηγητῆς Χαρ. Α. Διαπούλης ἀνεγνώρισεν ἴριδα (*iris germanica*) ἢ θαλάσσιον κρίνον (*pancratium maritimum*) μετὰ τὰ χαρακτηριστικὰ σπειροειδῆ πέταλα καὶ φυτὰ ὑπενθυμίζοντα τὸν *crocus*, περὶ τὸν λαιμὸν δὲ πιθανῶς φυτὰ τῆς *poseidonia oceanica*. Ἀντὶ κρόκων νομίζω ὅτι ἔχομεν ἄλυσιν σάκκων περιεχόντων σπέρματα, αὕτη δὲ τοποθετεῖ τὸ σκεῦος εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα ἔχουσ σχέσιν μετὰ τὴν βλάστησιν καὶ τὴν φυσικὴν γονιμότητα¹⁵⁵. Σπουδαιότατον ἐπίσης στοιχεῖον διακοσμῆσεως εἶναι τὸ εἰς τὰ πλάγια εἰκονιζόμενον διπλοῦν φλογόσχημον στοιχεῖον (πίν. XVII). Τοιαῦτα φλογόσχημα στοιχεῖα εἶναι γνωστά, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἀπὸ διακοσμῆσεις τριποδικῶν τραπεζῶν προσφορῶν, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τὰς ἐστίαις τῶν μεγάρων τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Πύλου. Εἰς ὅλας αὐτάς τὰς παραστάσεις τὰ στοιχεῖα δὲν συνδέονται, ἀλλὰ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀλλήλων. Εἰς τὸ σκεῦός μας ἐνοῦνται κατὰ τὴν βᾶσιν, τοῦτο δὲ ὡς καὶ ὁ ἀριθμὸς των τὰ πλησιάζουσ πρὸς τὰς ἀπεικονίσεις ζευγῶν ἱερῶν κεράτων. Προφανῶς τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν θρησκευτικὴν ιδιότητα τοῦ σκεύους. Πρέπει νῦν νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ πυθμὴν τοῦ σκεύους δὲν εἶναι συμπαγῆς, ἀλλὰ διάτρητος ἐκ γενετῆς. Δηλαδὴ κατεσκευάσθη μετὰ μέγα ἄνοιγμα εἰς τὸν πυθμῆνα, διαμέτρου περίπου 0.05 μ., ἀνερχόμενον εἰς τὸ ἡμισυ τῆς ὀλικῆς διαμέτρου. Κατ' ἀκολουθίαν τὸ σκεῦος δὲν προωρίζετο διὰ νὰ περιλάβῃ ὑγρά, οὔτε καὶ διὰ νὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς ρυτὸν διὰ χοάς, ἤτοι δὲν ἐχρησίμευε διὰ πρακτικὸν σκοπὸν συνήθη εἰς ἀγγεῖα καὶ ρυτὰ. Ἡ ὀπή καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἴχνη ἀποδεικνύουσ ὅτι ἐστερεοῦτο ἐπὶ ξύλου ὁσάκις ἐπρόκειτο νὰ χρησιμοποιηθῆ, ὅτι ἦτο σκεῦος θρησκευτικῆς ιδιότητος, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τελετὴν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὰ σκεῦη καὶ τὰ ἀγαλμάτια τὰ εὑρεθέντα ὑπὸ τοῦ Taylour εἰς τὸ δωμάτιον τῶν εἰδώλων ἔχουσ

τὸν πυθμένα ἢ τὴν βάσιν των διάτρητον καί, ὡς ἐτονίσαμεν ἀλλαχοῦ, ἴσως ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ἀποτρόπαια¹⁵⁶. Μὲ τὴν παράστασιν ἱερῶν κεράτων συνδυάζονται, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, κλάδοι δένδρων, πρὸς τοὺς κλάδους δὲ αὐτοὺς ἀπευθύνεται ἡ λατρεία. Τὰ ἱερὰ κέρατα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ δὲν φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀντικείμενα λατρείας· ἦσαν τὰ σύμβολα τῆς ἱερότητος τοῦ κτίσματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετοῦντο. Ἡ ἀντίληψις αὐτῆ εἶναι σπουδαία καὶ πρέπει νὰ τονισθῇ.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΤΗΝΩΝ

Εἰς μικρογραφίας, εἰς τὰς ὁποίας εἰκονίζονται ναῖσκοι, ἱεροὶ κίονες κλπ., ἐνίοτε ἔχομεν καὶ παράστασιν πτηνῶν. Ἀπὸ τοῦ Evans μέχρι τοῦ Nilsson, πλὴν τοῦ Picard, οἱ μελετηταὶ τῆς μινωικῆς - μυκηναϊκῆς θρησκείας δέχονται ὅτι τὰ εἰκονιζόμενα πτηνὰ συμβολίζουν τὴν ἐπιφάνειαν θεῶν, τὴν παρουσίαν αὐτῶν εἰς θρησκευτικὴν τελετὴν. Ὁ Picard δέχεται ὅτι τὰ πτηνὰ εἶναι μόνον συνοδοὶ θεότητος¹⁵⁷. Ἡ ἀνάμνησις τῆς συμβολικῆς αὐτῆς παραστάσεως θεότητος φαίνεται ὅτι διετηρήθη καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἦδη ὁ Nilsson¹⁵⁸ ἐτόνισεν ὅτι εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη οἱ θεοὶ μεταβάλλονται εἰς πτηνὰ, οὐδέποτε ὅμως εἰς ἄλλο τι ζῷον. Καὶ ἀπὸ τοὺς θεοὺς μόνον ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἐνίοτε φέρονται ὡς μετέχοντες εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν θνητῶν ὑπὸ μορφὴν πτηνῶν.

Οὕτως εἰς τὴν Ἰλιάδα (Η, 59 - 61) ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ ἀργυρότοξος Ἀπόλλων

*ἐξέσθην ὄρνισιν εἰκότες αἰγυπιοῖσι
φηγῶ ἐφ' ὑψηλῇ πατρὸς Διὸς αἰγιόχοιο,
ἀνδράσι τερπόμενοι.*

Ἡ Ἀθηνᾶ λαμβάνει συχνότερα τὴν μορφὴν πτηνοῦ. Εἰς τὴν Ὀδύσειαν, γ, 371 - 372:

*᾽Ως ἄρα φωνήσασ' ἀπέβη γλαυκῶπις Ἀθήνη
φήγη εἰδομένη·*

εἰς τὸ α, 319 - 320:

*Ἡ μὲν ἄρ' ὡς εἰποῦσ' ἀπέβη γλαυκῶπις Ἀθήνη,
ὄρνις δ' ὡς ἀνόπαια διέπτατο·*

καὶ εἰς τὸ χ, 239 - 240:

*αὐτὴ δ' αἰθαλόεντος ἀνὰ μέγαροιο μέλαθρον
ἔζετ' ἀναΐξασα, χελιδόνη εἰκέλη ἄντην.*

Ἐδῶ καὶ πάλιν θὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὸν βωμὸν τοῦ Διὸς Λυκαίου, διότι, κατὰ τὸν Πausανίαν ὡς εἶδομεν, ὁμοιώματα ἀετῶν εἶχον ἐπιτεθῆ ἐπὶ τῶν κίωνων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βωμοῦ. Εἰς τὰ ἔπη βεβαίως ὁ ἀετὸς ἀκόμη δὲν εἶναι ὁ ἀποκλειστικὸς σύντροφος τοῦ Διός, οὔτε ὁ Ζεὺς παρουσιάσθη ποτὲ ὑπὸ μορφὴν ἀετοῦ. Μάλιστα δὲ εἰς δύο περιπτώσεις ἡ ἐμφάνισις ἀετοῦ δὲν ἐθεωρήθη ὡς μήνυμα ἀπὸ τὸν Δία. Εἰς τὴν Ὀδύσειαν (β, 146 κέ. καὶ ἰδίᾳ 181 - 182) ὁ Εὐρύμαχος, ἀντικρούων τὴν ἐπεξήγησιν τοῦ Ἀλιθέρου δια τὸν ἐπιφανέντα οἰωνὸν προσθέτει:

*ὄρνιθες δέ τε πολλοὶ ὑπ' αὐγὰς ἡελίοιο
φοιτῶσ' οὐδέ τε πάντες ἐναΐσιμοι.*

Εἰς τὴν Ἰλιάδα (Μ, 216 κέ. καὶ ἰδίᾳ 237 κέ.) ὁ Ἔκτωρ ἀντικρούων τὴν ἐξήγησιν τοῦ Πολυδάμαντος καὶ τὴν προτροπὴν του λέγει:

*μὴ ἴομεν Δαναοῖσι μαχησόμενοι περὶ νηῶν. (στ. 219)
τύνη δ' οἰωνοῖσι τανυπτέρυγεσσι κελεύεις
πειθεσθαι, τῶν οὔ τι μετατρέπομ' οὐδ' ἀλεγίζω,
εἴτ' ἐπὶ δεξι' ἴωσι πρὸς ἡῶ τ' ἡέλιόν τε,
εἴτ' ἐπ' ἀριστερὰ τοί γε ποτὶ ζόφον ἠερόεντα.
Ἡμεῖς δὲ μέγαλοιο Διὸς πειθώμεθα βουλῇ,
εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης.*

Προφανῶς ὁ Ἔκτωρ δὲν δέχεται τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀετοῦ ὡς μήνυμα ἀποσταλὲν διὰ συντρόφου καὶ ἀγγέλου τοῦ Διός.

Ἀκόμη καὶ ὁ ὕπνος ὄρνιθι λιγυρῇ ἐναλίγκιος παρακολουθεῖ τὴν φιλότητα τῶν θεῶν (Ἰλ., Ξ, 290). Πρὸς τοῦτοις ἡ παρουσία τῶν πτηνῶν ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ βωμοῦ τοῦ Λυκαίου Διός, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει καὶ ἄλλα στοιχεῖα χαρακτηρίζοντα μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ χρήσεις, δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἐὰν ὑποτεθῆ ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἀρκαδίας, εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἱστορικῶν χρόνων, διετήρουν ἀκόμη εἰς τὴν παράδοσίν των τὴν πίστιν τῶν Μυκηναίων εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν θεῶν ὑπὸ μορφὴν πτηνῶν.

Πολλάκις οί μελετηταί ἀναγνωρίζουν θεότητα εἰς τὰς γυναικείας μορφάς, αἱ ὁποῖαι καταλαμβάνουν κεντρικὴν θέσιν εἰς τὰς συνθέσεις. Ἡ ἀναγνώρισις ὅμως τῶν μορφῶν αὐτῶν παρουσιάζει πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἐν πολλοῖς εἶναι ἄλυτον. Συνήθως ἡ ἀναγνώρισις αὕτη βασίζεται ἐπὶ ὑποκειμενικῶν ἀντιλήψεων. Τὸ πρόβλημα τοῦτο θὰ πραγματευθῶμεν εἰς τὴν περὶ θεοτήτων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μελέτην μας.

ΔΙΠΛΟΙ ΠΕΛΕΚΕΙΣ

Λέγεται συχνάκις ὅτι ὁ διπλοῦς πέλεκυς ἦτο σύμβολον τῆς μινωικῆς - μυκηναϊκῆς θρησκείας. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ἦτο τὸ σύμβολον τῆς μινωικῆς θρησκείας καί, ὡς ὁ Nilsson ἐτόνισε πρὸ ἐτῶν, ὁ διπλοῦς πέλεκυς ἦτο «the real sign of Minoan religion and as omnipresent as the cross in Christianity and the Crescent in Islam»¹⁵⁹. Εἶναι ἄρα γε δυνατόν νὰ λεχθῆ τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν μυκηναϊκὴν θρησκείαν; Διπλοῖ πελέκεις συναντῶνται σπανιώτατα εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν καὶ τὰ γνωστὰ παραδείγματα ἀνάγονται εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἡ ἡπειρωτικὴ Ἑλλάς, καὶ πρὸ παντὸς ἡ Πελοπόννησος, ἦτο ὑπὸ τὴν πολιτιστικὴν καὶ τεχνικὴν ἐπίδρασιν τῆς Κρήτης. Μικροσκοπικοὶ διπλοῖ πελέκεις ἐκ φύλλου χρυσοῦ, ὡς καὶ πέλεκυς μεταξὺ τῶν κεράτων κεφαλῆς ταύρου, εὑρέθησαν εἰς τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνηῶν¹⁶⁰. Διπλοῖ πελέκεις κοσμοῦν ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τοὺς τάφους ἐκείνους. Αὐτὸς ὅμως ὁ Evans χαρακτηρίζει τὰς ἐπὶ τῶν ἀγγείων ἀπεικονίσεις ὡς «degenerations of the Double Axe motive» καὶ ὁ Nilsson τὰς θεωρεῖ ὡς γραφὰς ἀπὸ τὰς ὁποίας «all feeling for the real significance of the emblem is totally lost»¹⁶¹. Προφανῶς ἐγράφησαν ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἐντοπίους ἀγγειογράφους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐγνώριζον τὴν θρησκευτικὴν σημασίαν των.

Εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς ὑστεροελλαδικῆς II περιόδου, τὸ πρῶτον ἡμισυ δηλαδὴ τοῦ 15ου π.Χ. αἰῶνος, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλην μινωικὴν ἐπίδρασιν, οἱ ἀγγειογράφοι χρησιμοποιοῦν τὸν διπλοῦν πέλεκυν ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον¹⁶² ἀλλὰ τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλα μικροτεχνήματα. Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, λατρευτικὸς διπλοῦς πέλεκυς κατέχει κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν παράστασιν μυκηναϊκοῦ τεμένου ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ ὑπ' ἀρ. 7 δακτυλίου (εἰκ. 12) ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνηῶν. Τὸν δακτύλιον

τουτον ἢ Helen Thomas θέτει εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ὑστεροελλαδικῆς II περιόδου¹⁶³. Εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς αὐτῆς περιόδου ἀνήκει καὶ ὁ δακτύλιος ὑπ' ἀρ. 9 (εἰκ. 14) τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ, εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ ὁποίου εἰκονίσθη σύμπλεγμα διπλοῦ πελέκεως καὶ ἱεροῦ κόμβου. Ἐπὶ δύο σφραγιδολίθων τῆς ὑστεροελλαδικῆς II περιόδου, εὑρεθέντων ὑπὸ τοῦ Wace εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 515 θαλαμοειδῆ τάφον τοῦ Καλκανίου - Μυκηναῶν, εἰκονίζονται διπλοὶ πελέκεις ἐπὶ μυστηριώδους σκεύους, τὸ ὁποῖον ἰέρεια κρατεῖ ὑψηλὰ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς. Ἐκατέρωθεν ἴστανται λέοντες εἰς λατρευτικὴν στάσιν¹⁶⁴. Οἱ σφραγιδόλιθοι θὰ ἀπετέλουν μέρος ὄρμου ἢ περιδεραίου, ὡς ἀποδεικνύει τὸ ὀριζόντιον τρῆμά των, πιθανώτατα δὲ θὰ εἶχον εἰσαχθῆ ἐκ Κρήτης. Ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Περιστεριαῆς, τοῦ ἀνασκαφέντος ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, εἶναι χαραγμένοι διπλοὶ πελέκεις, ἀσφαλῶς ἀρχιτεκτονικὰ σημεῖα κτιστῶν (masons' marks)¹⁶⁵. Μικρὸς διπλοῦς πέλεκυς εὑρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ πιθανοῦ ἱεροῦ τεμένους τῶν Δελφῶν, ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ χρόνοι του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρισθοῦν. Ἐπίσης ἔχομεν καὶ χαλκοῦν παράδειγμα ἀπὸ τὴν Δῆλον, ἀλλὰ καὶ τῆς Δήλου ἢ σχέσις μὲ τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρισθῆ¹⁶⁶.

Κατόπιν τῆς ἀπαριθμήσεως τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων διπλῶν πελέκεων ἐκ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος πρέπει νὰ τονισθοῦν δύο σημεῖα. Πρῶτον ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν παραδειγμάτων ἐκ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος παραβαλλόμενος πρὸς τὰ πολυάριθμα ἐκ Κρήτης γνωστὰ δείγματα, καὶ δεύτερον ἡ ἔλλειψις παραδειγμάτων ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς περιοχῆς ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 15ου π.Χ. αἰῶνος μέχρι τέλους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τῆς ἐποχῆς δηλαδὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς μεγάλης του διασπορᾶς. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι εἰς τὸ οἰκιακὸν («εἰκονοστάσιον») τῆς Ἀσίνης, τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου π.Χ. αἰῶνος, δὲν εὑρέθη λατρευτικὸς διπλοῦς πέλεκυς μεταξὺ τῶν σκευῶν του, ὅπως θὰ ἦτο πρέπον ἐὰν ὁ διπλοῦς πέλεκυς ἦτο τὸ σύμβολον τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας. Ἐπίσης πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι λατρευτικοὶ διπλοὶ πελέκεις ἢ καὶ ἀπεικονίσεις των, δυνάμενοι νὰ τεθοῦν εἰς χρονικὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος μέχρι τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, δὲν εὑρέθησαν εἰς τὰ μεγάλα μυκηναϊκὰ κέντρα — τὰς Μυκήνας, τὴν Τίρυνθα, τὴν Πύλον, τὰς Ἀθήνας, τὰς Θήβας. Εἰς τεμάχια τοιχογραφίας εὑρεθείσης ὑπὸ τοῦ Schliemann εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ταφικοῦ Κύκλου Α ἀπεικονίζεται ἐξώστης (loggia) ἢ κλειστὸν δωμάτιον μὲ μεγάλα παράθυρα, εἰς τὸ ὁποῖον κάθηνται δύο γυναῖκες. Ἀνθοστέφανοι κοσμοῦν τὴν πρόσοψιν στερεωμένοι ἴσως ἐπὶ τῶν τοίχων διὰ μικρῶν συνδέσμων. Ὁ Evans καὶ ὁ

Rodenwaldt ἐδέχθησαν ὡς διπλοῦς πελέκεις τοὺς συνδέσμους αὐτούς, διότι εἰς γραπτὴν μικρογραφίαν τῆς Κνωσοῦ εἰκονίζονται μικροὶ πελέκεις ἐνσφηνωμένοι ἐπὶ κιόνων¹⁶⁷. Βάσει τῶν ὑποτιθεμένων πελέκεων ἐθεωρήθη τὸ εἰκονιζόμενον κτίσμα ὡς ἱερόν. Ἦδη ὁ Nilsson ἐσημείωσεν ὅτι «it is doubtful whether the building on the fragment of Mycenae is a shrine at all»¹⁶⁸, ἡ γνώμη του δὲ αὐτὴ ἀποδεικνύεται ὀρθὴ ἐκ τῶν ἀποκαλυπτομένων νῦν μυκηναϊκῶν ναΐσκων. Ἔτι δὲ εἶναι ἀμφίβηλον ἐὰν οἱ μικροὶ σύνδεσμοι εἶναι διπλοῖ πελέκεις. Ὁ σύνδεσμος εἰς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως, ὁ διασωθεὶς κάπως καλλίτερον τῶν λοιπῶν, ὁμοιάζει περισσότερο πρὸς μικροσκοπικὴν ὀκτώσχημον ἀσπίδα, ὡς ἀπαντᾷ εἰς τὴν σφραγιδογλυφίαν¹⁶⁹. Πρὸς τούτοις ὁ Rodenwaldt θέτει τὴν μικρογραφίαν εἰς ὑστερομινωικοὺς I χρόνους, ἥτοι εἰς περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν διπλοῖ πελέκεις ἐνίοτε ἐγράφοντο ὑπὸ τῶν ἀγγειογράφων, οἱ ὅποιοι ὅμως, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, δὲν φαίνεται νὰ εἶχον ἐπίγνωσιν τῆς σημασίας των ὡς θρησκευτικοῦ συμβόλου. Κατὰ ταῦτα καὶ τὸ κατάλοιπον τῆς τοιχογραφίας τῶν Μυκηναίων δὲν ἀποδεικνύει τὴν χρῆσιν τοῦ διπλοῦ πελέκεως ὡς θρησκευτικοῦ συμβόλου εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν.

Ἐπολείπεται νὰ μνημονευθῇ λιθινὴ τρίβαθμος πυραμιδοειδῆς βάσις, ἡ ὁποία εὑρέθη ὑπὸ τοῦ Boëthius εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῶν Μυκηναίων καὶ εἰς σωρὸν λίθων προφανῶς συσσωρευθέντων ὑπὸ προγενεστέρων ἀνασκαφῶν. Ἡ βάσις αὕτη, ὕψους 0.30 μ. καὶ πλάτους κατὰ τὴν βάσιν 0.20 × 0.19 μ., φέρει εἰς τὴν ἐπιφάνειάν της τετράπλευρον κοιλότητα, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ εἶχεν ἀρχικῶς ἐνσφηνωθῆ στυλοβάτης ἀντικειμένου τινός. Ἡ ὁμοιότης τῆς βάσεως πρὸς τὰς τριβάθμους βάσεις τῆς Κρήτης συνέβαλεν εἰς τὸ νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ βάσις τῶν Μυκηναίων ὑπεβάσταζε διπλοῦν πέλεκυν. Μετὰ πειστικότητος ἀνεφέρετο, ὡς ἀποδεδειγμένη πραγματικότητα, ὅτι «the double axe of the Great Goddess was to be seen in the palace of Mycenae itself»¹⁷⁰. Δυστυχῶς ὅμως δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι αἱ πυραμιδοειδεῖς τρίβαθμοι βάσεις, ἀκόμη καὶ τῆς Κρήτης, ἐχρησιμοποιοῦντο ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν στερέωσιν μόνον διπλῶν πελέκεων, ἢ ὅτι διὰ τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο σύμβολον τῶν Μυκηναίων πάντοτε ἐχρησιμοποιοῦντο πυραμιδοειδεῖς βάσεις. Εἰς πολλὰς μινωικὰς ἀγγειογραφίας διπλοῖ πελέκεις στερεοῦνται διαφοροτρόπως, οὐδὲ δὲ πάντοτε ἐπὶ τοιούτων βάσεων¹⁷¹. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς πλευρὰς λιθίνου βωμοῦ ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, εἶναι ἐγγεγλυμμένοι διπλοῖ πελέκεις στερεωμένοι εἰς βάσιν ἀποτελουμένην ἐκ μιᾶς καὶ μόνης πλακός¹⁷². Εἰς τὰς ὀλίγας παραστάσεις διπλῶν πελέκεων ἐπὶ μικροαντικειμένων εὑρεθέντων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν, διπλοῖ πελέκεις ἔχουν στερεωθῆ εἰς τὸ ἔδαφος, ἄνευ βάσεων¹⁷³. Πρὸς τού-

τοὺς τρίβαθμοι ἢ βαθμιδατοὶ ἐν γένει βάσεις δὲν εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὴν ἐν γένει μυκηναϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Οἱ ἡμικίονες τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ λεγομένου τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας θεμελιοῦνται ἐπὶ βαθμιδατῆς βάσεως. Εἶδομεν δὲ ὅτι κλάδοι δένδρων ἦσαν ἀντικείμενα λατρείας ἢ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς σύμβολα λατρείας. Οἱ κλάδοι αὐτοὶ θὰ ἦσαν στερεωμένοι εἰς βάσεις. Σαφὲς παράδειγμα στερεώσεως κλάδων εἰς τριπλῆν βάσιν ἔχομεν ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ δακτυλίου ὑπ' ἀρ. 16 (εἰκ. 36) τῆς Τίρυνθος. Πρὸς τούτοις ὀκτώσχημοι ἀσπίδες χρησιμοποιηθεῖσαι διὰ τὸ εἶδωλον τῆς θεᾶς τοῦ πολέμου θὰ ἐστερεοῦντο εἰς εὐσταθεῖς καὶ βαρείας βάσεις. Κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ λιθίνη τρίβαθμος βάσις τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηναίων ἐβάσταζε διπλοῦν πέλεκυν. Ὁμοίως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι τὸ τμήμα τοῦ στελλεοῦ, τὸ ὁποῖον κρατεῖ πρὸ τοῦ στήθους του τὸ πῆλινον ἀγαλμάτιον τοῦ δωματίου τῶν εἰδώλων τῶν Μυκηναίων εἶναι ὑπόλειμμα διπλοῦ πελέκεως, ὡς δογματικῶς ἐλέχθη¹⁷⁴ (πίν. VIIIγ).

Ἡ Sara Immerwahr θέτει διπλοῦν πέλεκυν ἐπὶ κεραίας μεταξὺ τῶν κεράτων τοῦ λεγομένου «altar krater» τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηναίων¹⁷⁵. Δυστυχῶς τὸ τμήμα τοῦ ἀγγείου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγράφη ἡ κεραία δὲν διεσώθη (πίν. V). Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι εἰς τὸ μὴ διασωθὲν τμήμα ὑπῆρχε διπλοῦς πέλεκυς ὡς ὁ εἰκονιζόμενος ἐπὶ τῆς μικρᾶς ὑδρίας τῆς Ἰαλυσοῦ, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ἡ συγγραφεύς. Εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ διερωτηθῇ τις ἐὰν εἰς τὸ ἀγγεῖον τῆς Ἀγορᾶς ὑπάρχει χωρὸς ἀρκετὸς διὰ τὴν ἀπεικόνισιν διπλοῦ πελέκεως εἰς κλίμακα ἀνάλογον τοῦ μεγέθους τῶν κεράτων. Θὰ ἦτο ἐπίσης δυνατὸν νὰ τεθοῦν ἐπὶ τῆς κεραίας τρία φύλλα συμβατικῶς εἰκονίζοντα κορυφὴν δένδρου, ὡς φαίνεται ὅτι ἦτο σύνθητες εἰς τὴν μυκηναϊκὴν μικροτεχνίαν¹⁷⁶, ἀνάλογον πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ ἀγγείου εἰκονιζομένας κορυφὰς φοινίκων. Εἰς τὴν ὑδρίαν τῆς Ἰαλυσοῦ παρὰ τὴν σύνθεσιν κεράτων μετὰ διπλοῦ πελέκεως ἔχομεν καὶ παράστασιν κεράτων μὲ δένδρον - φοινίκα. Ἡ κεραία τοῦ διπλοῦ πελέκεως τῆς ὑδρίας τῆς Ἰαλυσοῦ εἶναι ὀγκωδεστέρα τοῦ κορμοῦ τῶν φοινίκων¹⁷⁷. Ἡ κεραία τοῦ κρατῆρος τῆς Ἀγορᾶς εἶναι λεπτή καὶ καθ' ὅλα ὁμοία πρὸς τοὺς κορμούς τῶν περὶ τὸ κτίσμα δένδρων. Τὸ ὅτι φυτὰ ἐτίθεντο μεταξὺ τῶν ἱερῶν κεράτων ἀποδεικνύεται οὐχὶ μόνον ἀπὸ τὴν παράστασιν ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Μυρσινοχωρίου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐνδιαφέρουσας παράστασιν ἐπὶ κρατῆρος ἐκ τῆς Προσύμνης¹⁷⁸.

Εἰς τὸν κρατῆρα ἐκεῖνον τὸ στοιχεῖον τοῦ μυκηναϊκοῦ ἄνθους ἐγράφη μετὰ τῶν κεράτων. Ὁ Blegen εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀγγείου σημειώνει: «the whole design might conceivably represent an altar in a sacred

precinct» καὶ ἡ Sara Immerwahr προσθέτει «a much later survival has been suggested by Blegen for a Myc. III B loop-handled krater from the Argive Heraeum». Ἀλλὰ διὰ τὸ νὰ ἔχωμεν ἐπιβίωσιν (survival), θὰ πρέπει νὰ ἔχωμεν καὶ ἀρχαιοτέραν ἀρχὴν καὶ συνέχειαν χρήσεως. Ὡστε ἡ ὑπαρξίς παραστάσεων ἄνθους ἢ δένδρου μεταξὺ κεράτων, ἀρχαιότερων τῆς ΥἼΕ III B περιόδου, ἀναγνωρίζεται καὶ ἀπὸ τὴν Immerwahr. Εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι δένδρον μὲ τρίφυλλον κορυφὴν ἀπεικονίζετο μεταξὺ τῶν κεράτων τοῦ κρατῆρος τῆς Ἀγορᾶς.

Εἶναι ἀκόμη δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἀπλῆ γραμμὴ ἐτέθη μεταξὺ τῶν κεραιῶν τῶν κεράτων, χωρὶς νὰ ὑποβαστάζῃ τι. Τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις· εἰς τὴν ἤδη σημειωθεῖσαν σαρκοφάγον τῆς Τανάγρας (σημ. 151) καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 6 δακτύλιον τῶν Θηβῶν (εἰκ. 6).

Ἀκόμη μία παρατήρησις εἶναι δυνατὴ. Ἐλέχθη μετὰ βεβαιότητος ὅτι ὁ κρατῆρ τῆς Ἀγορᾶς ἦτο ἐπέισακτος, ὑποτίθεται δὲ ὅτι εἰσήχθη ἐκ τῆς Ἀργολίδος. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀπεδείχθη καὶ ὁ πηλὸς του δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἀργεῖος. Τὰ ἀγγεῖα πρὸς τὰ ὁποῖα ἡ διακόσμησις του παρουσιάζει ὁμοιότητα εὑρέθησαν εἰς τὴν Ρόδον καὶ τὴν Κύπρον καὶ ἐτέθησαν εἰς ΥἼΕ III A-2 χρόνους. Θὰ ἦτο ἐξ ἴσου πιθανὴ ἢ ὑπόθεσις τῆς κατασκευῆς των εἰς Ρόδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ μινωικὴ ἐπίδρασις διετηρήθη ἐπὶ πολὺ¹⁷⁹, καὶ ἡ ἐκ τῆς νήσου ἐκείνης εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ τοῦ κρατῆρος τῆς Ἀγορᾶς. Ἐν τῇ περιπτώσει ἐκείνῃ δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ βασισθοῦν ἐπὶ τοῦ κρατῆρος τῆς Ἀγορᾶς συμπεράσματα ἰσχύοντα διὰ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ διπλοῦς πέλεκυς ἐπὶ τῆς ροδιακῆς ὑδρίας. Ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς αἰχμάς δοράτων προεκτεινομένης ἀπὸ κοινὸν ὀριζόντιον αὐλόν. Τοῦτο δὲ ἴσως ὑποδεικνύει τὴν ἀβεβαιότητα τοῦ ἀγγειογράφου ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ διπλοῦ πελέκεως, τὸ σχῆμα τοῦ ὁποίου μεταβάλλει διὰ τὸ δημιουργήσῃ καλλιτεχνικὸν κόσμημα¹⁸⁰.

Πάντως ἡ ἀποδεικτικὴ ἀξία τοῦ ἀγγείου τῆς Ἀγορᾶς εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ διπλοῦ πελέκεως εἰς τὴν μυκηναϊκὴν θρησκείαν εἶναι ἀμφίβολος.

Ἡ ἀπαρίθμησις τῶν παραδειγμάτων τῶν εὑρεθέντων εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀποδεικνύει ὅτι ὁ διπλοῦς πέλεκυς δὲν φαίνεται νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς σύμβολον τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας, τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος π.Χ. μέχρι καὶ τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.